

Ett gammalt kulturlandskap i Vindelfjällen - skogshistoria och markutnyttjande i Vuornavagge under 300 år

Ulrika Jansson

RAPPORTER OCH UPPSATSER Nr 15 2002

ISSN 1102-6197

ISRN SLU-VEGEK-RU-15-SE

Institutionen för skoglig vegetationsekologi

Ett gammalt kulturlandskap i Vindelfjällen -
skogshistoria och markutnyttjande i
Vuornavagge under 300 år

Ulrika Jansson

RAPPORTER OCH UPPSATSER Nr 15 2002

ISSN 1102-6197

ISRN SLU-VEGEK-RU-15-SE

© Ulrika Jansson 2002

Institutionen för skoglig vegetationsekologi
SLU
901 83 UMEÅ

Tryck: Grafiska enheten, SLU, Umeå 2002

Omslagsbild: Samisk barktäkt i Vuornavagge nordväst om Ammarnäs, 2002

Fotografier: Ulrika Jansson, där inget annat anges.

FÖRORD

I Västerbottens läns nordvästra del ligger fjällbyn Ammarnäs. Några sommarveckor under de senaste åren har jag befunnit mig där då jag arbetat som fältassistent i ett forskningsprojekt rörande betespåverkan på fjällvegetation. På vägen till en av undersökningsytorna passerar man genom en dalgång bevuxen med björk och gamla furor. Dessa majestätiska träd fångade mitt intresse och jag började höra mig för om deras historia. Jag såg också tydliga märken, bleckor, i träden och blev nyfiken. Under våren 2001 läste jag en kurs i Skogshistoria vid Institutionen för skoglig vegetationsekologi på SLU i Umeå och fick, under kursens exkursioner, se fler exempel på jättefuror med bleckor och andra spår. Jag frågade kursansvarige Lars Östlund om ett examensarbete om träd med kulturspår i området kring Ammarnäs var möjligt, och efter vissa efterforskningar började jag under våren 2002 arbetet. Många människor har hjälpt mig med allt ifrån att kunna läsa och förstå gamla handlingar till transport till undersökningsområdet. Jag vill särskilt tacka Lars Östlund för handledning och för att du alltid finns tillgänglig för frågor. Jag vill också tacka Cuno Bernadsson på Folk rörelsearkivet för att du så bredvilligt hjälpt till med att hitta arkivmaterial och förklara detsamma. Tack Lennart Boström och Curtan Strömgren för skjutsen till undersökningsområdet. Tack Jörgen Sagerfors och Anna Lagerström för de dagar ni var med i fält. Tack Gunilla Forsvall för att jag har fått bo i er underbara stuga i Aitenjas. Tack Lasse Strömgren och Sten-Birger Grundström för tips och hjälp. Tack Daniel Grundström för de handlingar jag har fått se. Tack Ulf Segerström och Rikard Andersson för värdefulla kommentarer på manuskriptet och Barbro Lantz för den språkliga granskningen. Tack också till alla vänner som har uppmuntrat mig under arbetets gång. Slutligen vill jag ge ett stort tack till Länsstyrelsen i Västerbotten för stipendiet som har finansierat studien.

Umeå, oktober 2002

Ulrika Jansson

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

FÖRORD	3
SAMMANFATTNING	7
ABSTRACT	8
INLEDNING	9
Syfte	10
MATERIAL OCH METODER	11
Bakgrund	11
Förhistoria	11
Skriftligt dokumenterad samisk närvaro i lappmarken	12
Bakgrund till svensk kolonisation	12
Historiskt nyttjande av skogen	13
Undersökningsområdet	14
Arkivstudier	15
Fältundersökning	16
RESULTAT	17
Ammarnäsområdets historia tolkat utifrån historiskt källmaterial	17
Samer i Ammarnäs	17
De första ^{nybyggarna} i Ammarnäs	17
Skogsutnyttjande i området nordväst om Ammarnäs	18
Handelsresor till Norge	19
Vägunderökningar och vägbygge	20
Markanvändning och bosättning i Aitenjas	21
Resultat av inventering av kulturspår	23
DISKUSSION	26
Samiskt nyttjande av skogen och fjället	28
Nybyggarnas nyttjande av skogen	29
Inventeringen av kulturspår i träd	30
Barktäkter	30
Nävertäkter	32
Handelsvägen	33
Övriga spår	34
Träd med kulturspår i Ammarnäs och i ett större sammanhang	35
SLUTSATSER	36
KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	37
Otryckta källor	37
Muntliga källor	38
Litteraturförteckning	38

SAMMANFATTNING

Fjällen och de fjällnära skogarna i norra Sverige har brukats extensivt av människan sedan inlandsisens tillbakadragande för ungefär 10 000 år sedan. Människans närvaro har lämnat olika typer av spår efter sig i landskapet. De äldre spåren kan vara stenhårdar, kåtatomter eller fångstgropar, men det finns också yngre lämningar – så kallade kulturspår i träd som är resultat av människans olika aktiviteter i skogen. Huvudsyftet med detta arbete är att dokumentera hur människan, både samerna och de svenska nybyggarna, nyttjat en dalgång nordväst om Ammarnäs i Västerbotten under de senaste ca 300 åren samt vilka spår som detta extensiva skogsutnyttjande har lämnat. Jag har använt mig av både historiskt källmaterial och genomfört en inventering av kulturspår i träd inom mitt undersökningsområde. De historiska källorna är knapphändiga vad gäller samernas historia i området, men kan dock berätta att Rans och Grans samebyar fanns i Ammarnäsområdet på birkarlarnas tid d.v.s. långt före 1500-talet. Samer från Grans sameby har också periodvis nyttjat undersökningsområdet som flyttled. Inventeringen av kulturspår i träd visar att samer har tagit innerbark från tall som föda och förpackningsmaterial vilket har resulterat i samiska barktäkter. De första kvarstannande svenska nybyggarna kom till Ammarnäs i början av 1800-talet. De har idkat skogsslätter i undersökningsområdet och där också tillverkat yxämnen och gjort stigmarkeringar. Både samer och nybyggare har tagit näver till taktäckning och till slöjdarbeten vilket har resulterat i många nävertäkter på björkar inom undersökningsområdet. De svenska nybyggarna har också haft en handelsled till Norge genom dalgången vilket lämnat spår i naturen. Under inventeringen av träd med kulturspår hittade jag sammanlagt 220 sådana i hela undersökningsområdet. Därutöver fann jag 13 andra kulturlämningar, till exempel hässjevirk, spänger och en gammal sågplats. I det linjetaxerade området, som var ca 300 ha stort, inventerade jag ungefär 5 % av ytan och hittade sammanlagt 162 träd med kulturspår. Man kan följaktligen förvänta sig att det finns ungefär 3300 kulturspår i området vilket betyder 11 kulturspår per hektar. Av de grova tallarna i undersökningsområdet hade 29 samiska barktäkter. Den vanligaste typen av kulturspår i området var dock nävertäkter på björk, 131 sådana registrerades. Vid avverkningar som skedde vid tiden runt andra världskriget avverkades många gamla tallar. Det är därför troligt att flera av de i området avverkade tallarna har haft barktäkter och att det lilla antal barktäkter (29) jag har funnit bara utgör en rest av något som tidigare varit mycket vanligare i detta område. Av de kulturspår jag har dokumenterat är nävertäkter de som har störst chans att bevaras som företeelse i våra skogar. Detta eftersom nävertäkter nyskapas i viss mån då många använder näver till slöjdarbeten. Våra naturreservat har alltså förutom sina naturvärden även en skatt av kulturvärden. Fjällen och de fjällnära skogarna rymmer en del av vår historia som många har dålig kunskap om. Dessa områden har utnyttjats extensivt av få människor som färdats över stora områden. Inte bara samernas utan även den agrara befolkningens nyttjande av naturresurserna har krävt stora arealer. De spår som ännu idag finns i dessa områden kan öka vår kunskap om historien och jag anser att vi är skyldiga att i möjligaste mån bevara detta kulturarv för framtida generationer.

ABSTRACT

An old cultural landscape in Vindelfjällen, Sweden – forest history and land use in Vuornavagge during the past 300 years

Humans have inhabited the mountain areas of northern Sweden since the end of the last glacial period, ca 8000 B.P., and their presence has left different traces in the landscape. Older traces are for example remains of hearths and dwelling sites, but there are also younger remains - culturally modified trees (CMT's), which are the results of human activities in forested areas. The main purpose of this study is to document how people, both the Sami's and the Swedish settlers, have used an area northwest of Ammarnäs in Västerbotten, Sweden during the last 300 years, and what traces their land use has left in the area. I have used historical records as well as an inventory of CMT's in the area to answer these questions. The historical records are meagre in information about the Sami people, but can tell us that Ran and Gran Sami villages utilized the area long before 1500 A.D. Sami people have peeled pine trees to use the inner bark as food or storage for sinews, which has resulted in Sami bark-peelings. The first settlers in Ammarnäs arrived in the beginning of the 19th century. They have been haymaking in the investigated area and have also made trail markings and other CMT's. Both the Sami people and the settlers have utilized birch-bark as roof cover, which has resulted in birch-bark peelings in the area. There is also a trail through the area, which was made when the settlers were trading with Norway. During the inventory in the area, I discovered 220 CMT's. Sami bark-peelings were found on 29 of the large pine trees. The most common CMT's in the area were birch-bark cuttings, in all 131. During the logging, that took place around the 2nd World War, many old pines were logged in the area. It is probable that many of the logged pine trees carried Sami bark-peelings, and that the Sami bark-peelings found today, are just a small proportion compared to earlier times. Of the CMT's documented during this study the birch-bark peelings are the ones most likely to remain as a phenomenon, since they are still created by people using the birch-bark in handicraft. Our nature reserves have, as shown in this and in other studies, not only nature values, but also cultural values. The mountain areas have a history many people have little knowledge about. The traces of old land use still left in these areas can give us further knowledge about the history of these areas, and I think we are obliged to save this cultural heritage for generations to come.

INLEDNING

Fjälldalar i norra Sverige uppvisar en intressant skogshistoriskt utveckling. Där finns spår såväl av det samiska skogsutnyttjandet som av senare tids nybyggeskolonisation. Industriellt skogsbruk har varit ett sent inslag och dess påverkan har ofta varit ringa. Detta har skapat områden med intressanta möten mellan två vitt skilda kulturer där spår av människornas tidiga skogsanvändande inte helt försvunnit genom avverkningar. Människan har funnits i fjällen och de fjällnära skogarna nästan sedan inlandsisens avsmältning och där sökt sitt uppehälle (Bergman & Olofsson 2001). Samerna som folkslag har uppstått ur de människor som först slog sig ner i dessa områden (Mulk 1994). De har under de senaste århundradena sökt sitt uppehälle främst inom rennäringen (Sander 1982) men jakten och fisket är fortfarande mycket viktiga. På 1600-talet började den svenska staten intressera sig för lappmarken och ville ”nyttiggöra” den (Arell 1979). Man ansåg att en svensk bofast befolkning var viktig för uppbyggandet av bergverken och för att försvara Sveriges gränser mot Norge och Ryssland vid eventuellt krig (Arell 1979, Emanuelsson 1987). Den svenska nybyggeskolonisationen i lappmarken kom igång efter lappmarksundersökningar på 1670-talet (Göthe 1929). Myndigheterna ansåg att en nybyggeskolonisation inte skulle inkräkta på samernas behov av mark då samerna och nybyggarna förutspåddes ha olika behov (Arell 1979). Nybyggarna utnyttjade ängar och myrar för slätter, skogarna som betesland för kreatur samt som jaktmark och fiskade när möjlighet gavs (Campbell 1982)(figur 1). Samernas och nybyggarnas näringar, i kontrast till vad myndigheterna trodde, överlappade varandra och detta har lett till konflikter i lappmarken (Arell 1979).

I fjällen och i skogslandet kring Ammarnäs har, främst under sommarhalvåret, samer länge uppehållit sig och där jagat, fiskat, bedrivit renskötsel, byggt kåtor och samlat växter samt växtdelar till mat och redskap. Ammarnäsområdet är sedan många hundra år samebyarna Rans och Grans sommarbetesland (Sander 1982). Inte förrän på 1800-talet kom de första kvarstannande svenska nybyggarna till Ammarnäs. Den långvariga mänskliga närvaron i Ammarnäsområdet har lämnat spår i naturen, både av fornminneskaraktär som till exempel stalotomter, fångstgropsystem, kåtatomter och gamla renvallar (Manker 1960) och som kulturspår i levande materia t.ex. bleckningar (inhuggningar i träd). Dessa inhuggningar kunde exempelvis utmärka stigar och jaktstråk, vara redskapsämnen eller resultat av nyttjande av näver eller innerbark. Samerna högg också ut seiter (figurer av religiös betydelse) i träd och de är också exempel på kulturspår (Östlund m.fl. 2002).

Kulturspår i träd är antingen ett direkt eller ett indirekt resultat av mänsklig aktivitet och i föreliggande arbete har följande definition använts: ”träd med kulturspår innefattar alla träd med synliga spår eller märken som kan hänvisas till någon typ av mänsklig aktivitet, oavsett när eller hur den ägt rum” (Andersson & Östlund 2002). Skadorna på träden var oftast inte så omfattande att träden dödades utan många medvetet skadade träd lever fortfarande. Trädens årsringsbildning gör det möjligt att genom årsringsanalys (dendrokronologi) exakt datera skadan i kambieskiktet som en bleckning ger upphov till (Barrett & Arno 1988; Ågren 1984). Antalet kulturspår i skogarna är i dag litet och det minskar alltså (Östlund m.fl. 2002).

Syfte

Det övergripande syftet med examensarbetet är att studera och dokumentera hur människan, både samerna och de svenska nybyggarna, under de senaste ca 300 åren har nyttjat skogen i Vuornavagge, nordväst om Ammarnäs (Vindelådalen) och vilka spår i form av märken i träd som detta extensiva skogsutnyttjande har lämnat.

De frågeställningar jag behandlat är följande:

- Samer har funnits i Vindelfjällen en mycket lång tid och man har nyttjat området främst som sommarbetesland. Vuornavagge har utnyttjats av Grans sameby som flyttled och som betesland. Vilka spår finns idag av samernas tidiga närvaro i området?
- När nybyggeskolonisationen nådde Ammarnäs blev aktiviteten i Vuornavagge mer intensiv med bland annat utnyttjande av myrslätter och skogsbyte koncentrerat kring utskiftet Aitenjas. Vilka spår finns i källmaterial och skogen efter nybyggarnas aktiviteter i dalgången?
- Även om Ammarnäs länge låg i väglöst land var byn inte helt isolerad utan handelskontakter fanns med handelsplatser i både Sverige och Norge. På vilket sätt avspeglas handelsförbindelser med Norge i källmaterialet? Finns det fortfarande spår i landskapet efter en handelsväg?
- Dalgången har under långa tider brukats extensivt. Finns det arter och strukturer intressanta vid en naturvärdesbedömning i dessa av människan påverkade marker?

Figur 1. Vy över en av stugorna i Aitenjas i Vuornavagge. Aitenjas är ett område med utskiftad mark som använts för slätter och skogsbyte.

MATERIAL OCH METODER

Bakgrund

Förhistoria

De svenska fjälltrakterna har länge ansetts som orörd natur med mycket sen mänsklig påverkan. Resultat från arkeologiska undersökningar visar dock att människan varit närvarande i dessa områden mycket längre än vad man tidigare trott (Bergman 1997). I området runt Ammarnäs finns lämningar från en förhistorisk fångstkultur med fångstgropssystem och spår av boplatser (Sander 1982). På stränderna längs Tjulträsket sydväst om Ammarnäs har man gjort fynd av skrapor, stenklubbor, avslag från redskapstillverkning, en sländtrissa och andra spår av boplatser (Sander 1982). Vid fornminnesinventeringen 1998 i Tärnasjö-Tjulträskområdet hittades starka bevis på tidig mänsklig närvaro i området. Man hittade 208 lämningar fördelade på 96 lokaler av vilka 143 lämningar på 76 lokaler klassades som fasta fornlämningar. Ungefär hälften (70) av de fasta fornlämningarna var härdar och av dem registrerades 43 tillsammans med olika former av förvaringsanläggningar. Den äldsta dateringen av kolprover från härdar i Tärnasjöområdet är från ca 6000 f.Kr. medan flera dateringar ligger 4500 f.Kr. (Klang m.fl. 1999). I området hittades också så kallade stalotomter som enligt Mulk (1994) är en speciell typ av samiska lämningar. Man hittade 10 stalotomter som förekom samlade i tre grupper (Klang m.fl. 1999). Stalotomter på en renvall norr om Tärnasjön daterades till 1400-1600 e.Kr. och 1700-1900 e.Kr. (Kjellström 1983). De stalotomter som av Kjellström (1983) daterats till 1700-1900 e.Kr. är troligen återanvända stalotomter, d.v.s. de är inte anlagda under denna tidsperiod (Mulk 1994). Vid Vindelkroken, långt upp i Vindelälvens dalgång, har tre grupper av stalotomter hittats och vid Skafsbacken en grupp (Manker 1960)(figur 2). Stalotomterna har i huvudsak samma form som lappkåtor (Manker 1960).

Figur 2. Eldstaden i en utgrävd s.k. stalotomt vid Bonäsvare, Vindelkroken; kåtans typiska härd arrangerad. Foto 1950, Ernst Manker (Westerlund 1972).

Skriftligt dokumenterad samisk närvaro i lappmarken

Samernas historia är mycket knapphändigt nedtecknad då den samiska traditionen är att muntligen, genom berättelser, överföra kunskap till nästa generation och till eftervärlden. Den muntliga berättartraditionen är på många håll bruten och mycken kunskap har gått förlorad vilket gör att det är mycket svårt att rättvist beskriva den samiska historien. Samerna hade tillgång till jaktmarker och kunde försälja, eller beskattas på, skinnvaror till handelsmän, stat och grannfolk (Campbell 1982). Skriftliga källor berättar att skinnvaror efterfrågades starkt under järnålder och medeltid (Campbell 1982). Samerna omtalas också på 1300-talet i brev till kronan berörande norra Sveriges potential att uppodlas och bebyggas (Campbell 1982). Statens förlängda arm, birkarlarna, drev in skatt från och bedrev handel med samerna. Birkarlarna hade kronans beskydd från slutet av 1200-talet till och med mitten av 1500-talet då de förlorade sina privilegier (Campbell 1982). Troligen hade birkarlarna redan vid 1200-talets början eller ännu tidigare företagit lappfärder och krävt skatt (Campbell 1982). Skatterna framtvingades ofta med våld och detta drev de fredliga samerna längre och längre in i ödemarken (Campbell 1982). I många områden var samerna också dubbelbeskattade d.v.s. att de tvingades att betala skatt av fler än en skatteindrivare, vilket medförde ett mycket hårt skattetryck (Campbell 1982). Trots statens önskan att befolka norra Sverige med svenska nybyggare var Lappmarken fortfarande vid början av 1600-talet till största delen befolkat av samer som livnärde sig på renskötsel i olika former samt fångst, fiske och jakt (Campbell 1982). Kontakterna mellan samer och skatteindrivare eller grannfolk har inte enbart varit negativ för samerna. Handelsförbindelser, till nytta för båda parter, har utvecklats bland annat i form av marknadsplatser (Campbell 1982). Renskötseln har blivit samernas största näring sedan villebråd och fisk drastiskt minskat. Detta har lett till att renhjordarna har blivit större och nu sköts extensivt.

Bakgrund till svensk kolonisation

De svenska myndigheterna hade på 1400-talet dålig kunskap om Lappland och dess invånare (Campbell 1982). Först på 1600-talet började staten intressera sig för Lappland i större omfattning och diskuterade möjligheten att kolonisera landsändan (Arell 1979). Bakgrunden till de första konkreta åtgärderna för en kolonisation av lappmarken var statens intresse för bergverken (Arell 1979). Inga gränsdragningar mot Norge och Ryssland var heller gjorda och bra kontroll över landsändan och dess befolkning ansågs viktig (Emanuelsson 1987). Varken bergverken, eller det i samband med bergverken utfärdade plakatet från 1640 om Lappmarkens kyrkor och marknadsplatser, ledde till någon bestående kolonisation (Arell 1979). Upptakten till en ny kolonisationspolitik i Sverige var landshövding Johan Graans skrivelse till staten år 1670 där han omtalade upprättande av en jordebok över den samiska befolkningen, upprättande av en karta över lappskafteländan och om möjligheten att befolka lappmarken (Arell 1979). Som följd av Graans skrivelse tillsattes en kunglig kommission, lappmarkskommisionen, vars uppgift var att "*med all flit efterfråga varest nyttiga boställen kunna finnas*" (Göthe 1929). Lantmätaren Jonas Gedda, notarien Lars Olofsson Holm och malmetaren Erich Olofsson gjorde undersökningen och ritade år 1671 kartan som lade grunden för koloniseringen av Umeå lappmark (Göthe 1929). År 1673 upprättades ett lappmarksplakat angående lappmarkens bebyggande där det förutsattes att samerna i första hand skulle försörja sig på renskötsel och nybyggarna skulle försörja sig genom jakt och fiske samt genom att hålla kreatur (Arell 1979). Med detta synsätt skulle samer och nybyggare inte konkurrera med varandra om resurserna. Tyvärr var kunskapen om samernas näringar inte fullständiga hos myndigheterna och detta bäddade för konflikter mellan näringsutövarna.

Historiskt nyttjande av skogen

Skogen har varit, och är till viss del fortfarande, mycket viktig för människans försörjning. Nedan följer några exempel på skogsutnyttjande som är viktiga för förståelsen av arbetet.

Tallbark - nödföda eller vardagsmat

Innerbark från tall är mycket rik på kolhydrater, C-vitamin och fibrer (Zackrisson m.fl. 2000) och har använts som föda av både samer (Drake 1918) och svenska nybyggare (Laestadius 1833). Skillnaden mellan de svenska nybyggarnas användande av barken och samernas ligger i att det för nybyggarna var föda man tog till under nödår (Laestadius 1883) medan samerna använde tallbark som ett normalt inslag i kosten (Drake 1918).

Petrus Laestadius (1833) förespråkade tallbark framför annan nödföda:

”---Vida bättre då är att tillgripa tallen: han har i långa tider varit våra fädrens tillflykt i nöden, och kommer sannolikt icke heller framdeles att utträngas af renmossan. De som lefva af jordens frukter och äta bröd af säd, hafva sin skördetid om hösten, men de, som hafva tallskogen till åker måste skörda om våren. När tallen löper, då äro de ute och hafva sin and-tid. Man hugger ut tallen och med en liten spade af renshorn, 2 å 3 finger bred och ungefärligen ett kvarter lång med skaftet, flår man utaf barken. Spaden kallas käckla och är gjord af ett korrt, bredt och platt horn, som åtskilliga renar hafva i pannan.” (Laestadius 1833).

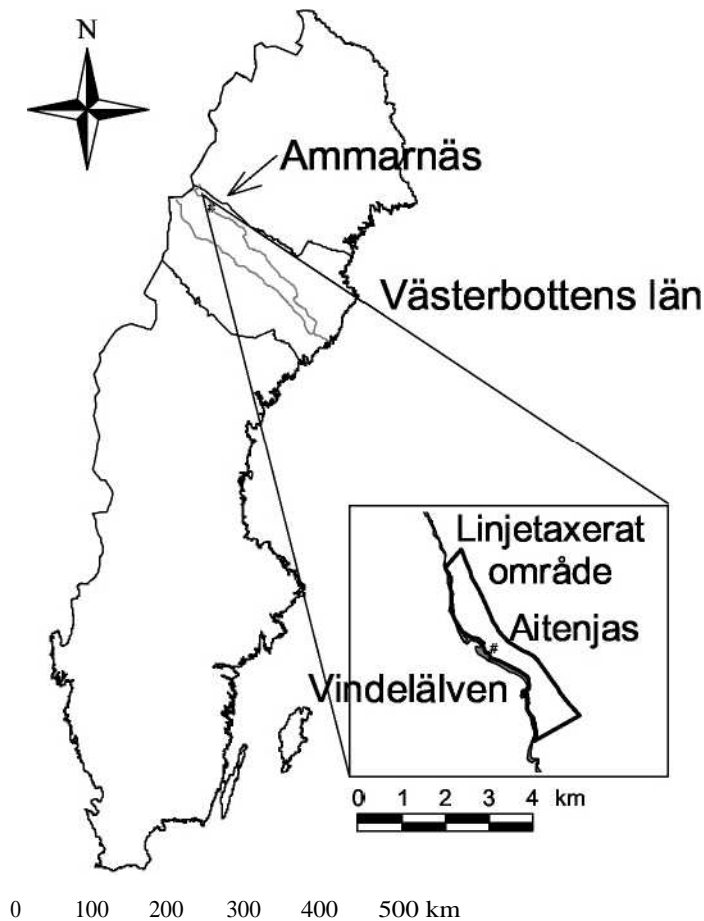
Samernas metod att samla in innerbark och bereda den beskrivs av Drake (1918). Samerna i Västerbotten utnyttjade innerbark av tall, vilken kallades save (Drake 1918). De skrapade av tallbarken, vars innerbark sammanhänger som ett täcke, och torkade den över ett rep i kåtan. Innerbarken gnuggades sedan sönder till grövre mjöl som åts som sovel i mjölk (Drake 1918). De rika samerna, som hade mycket mjölk, brukade ta mycket save (Drake 1918). Samerna använde dock inte innerbarken endast som föda utan också som förpackningsmaterial för bland annat senor (Zackrisson m.fl. 2000).

Björkens användningsområden

Samerna utnyttjade förr inte enbart tallens innerbark utan även björkens innerbark, björksave, som föda (Drake 1918). Även male, (björklake, björksav) tappades och användes att koka välling i. Detta bruk förekom både hos samer och svenska nybyggare (Drake 1918). Nävern har använts som taktäckningsmaterial och som slöjdmaterial av både samer och svenska nybyggare (Campbell 1982).

Undersökningsområdet

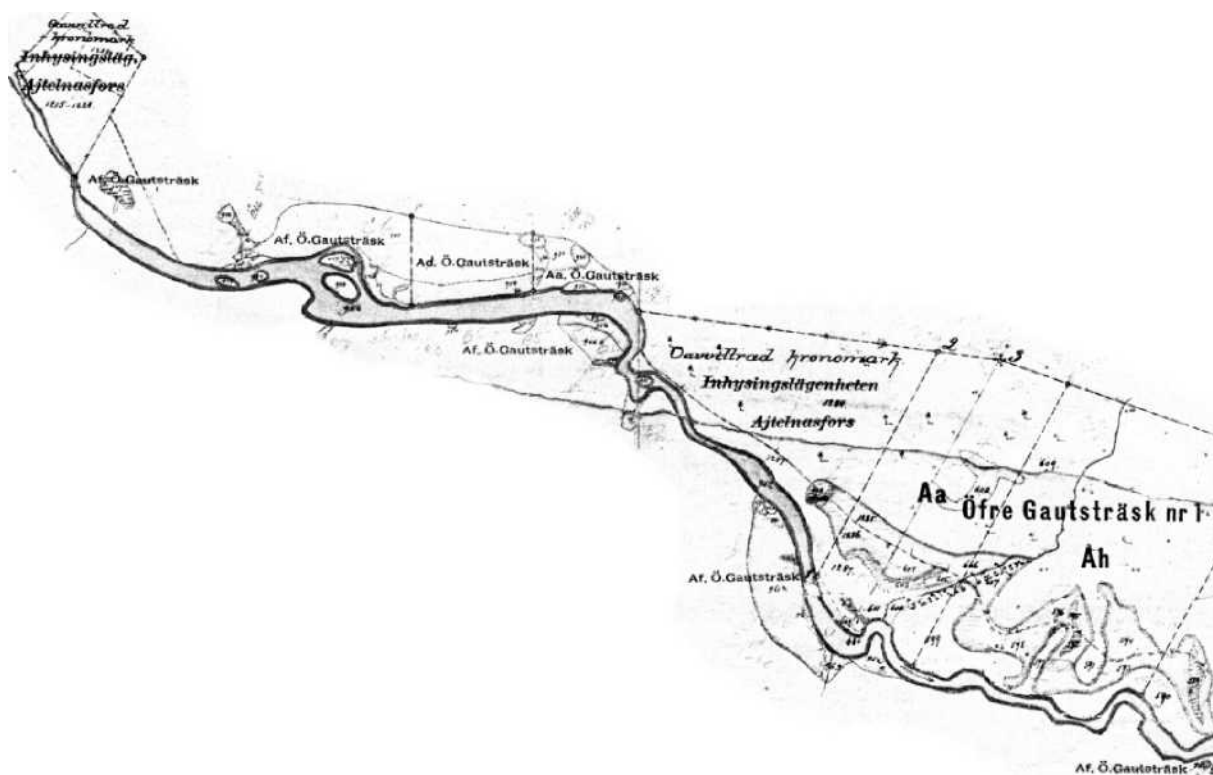
Undersökningsområdet ligger i Västerbottens län i dalgången Vuornavagge (Vindelådalen) nordväst om Ammarnäs (figur 3). Vegetationen i dalgången utgörs i den sydöstra delen av barrskog med inslag av björk. Längre norrut och västerut övergår skogen i mossrik hedbjörkskog. I några områden spridda i dalgången finns ängsbjörkskog med artrik undervegetation av högväxta örter, gräs och ormbunkar. Insprängt i skogen finns rismyrar och torra kärr. Vindelådalen är botaniskt rik med flera intressanta vegetationstyper. Artrika backkärr och sydväxtvegetation finns bl. a. vid Aitenjas där smånunneört har påträffats. I sydöstra delen av dalgången domineras berggrunden av fylliter. Längre in består den av glimmerskiffrar och gnejs. Ett stråk med amfibolit går också genom dalgången längs den norra sidan. Klimatet är lokalkontinentalt med kyligare vintrar och varmare somrar än fjällen längre västerut. Medeltemperaturen i Ammarnäs är i juli +13,2 grader och i januari –13,6 grader. Årsnederbörden är 570 mm och snötäckets varaktighet är ungefär 200 dagar per år. (Wastensson 1979) Vuornavagge är också ett riksintresseområde i Grans Sameby och nyttjas som vår-, kalvnings-, försommar-, sommar- och sensommarland (Sikku & Persson 1995).

Figur 3. Undersökningsområdet ligger i dalgången Vuornavagge strax nordväst om Ammarnäs i Västerbottens län.

Arkivstudier

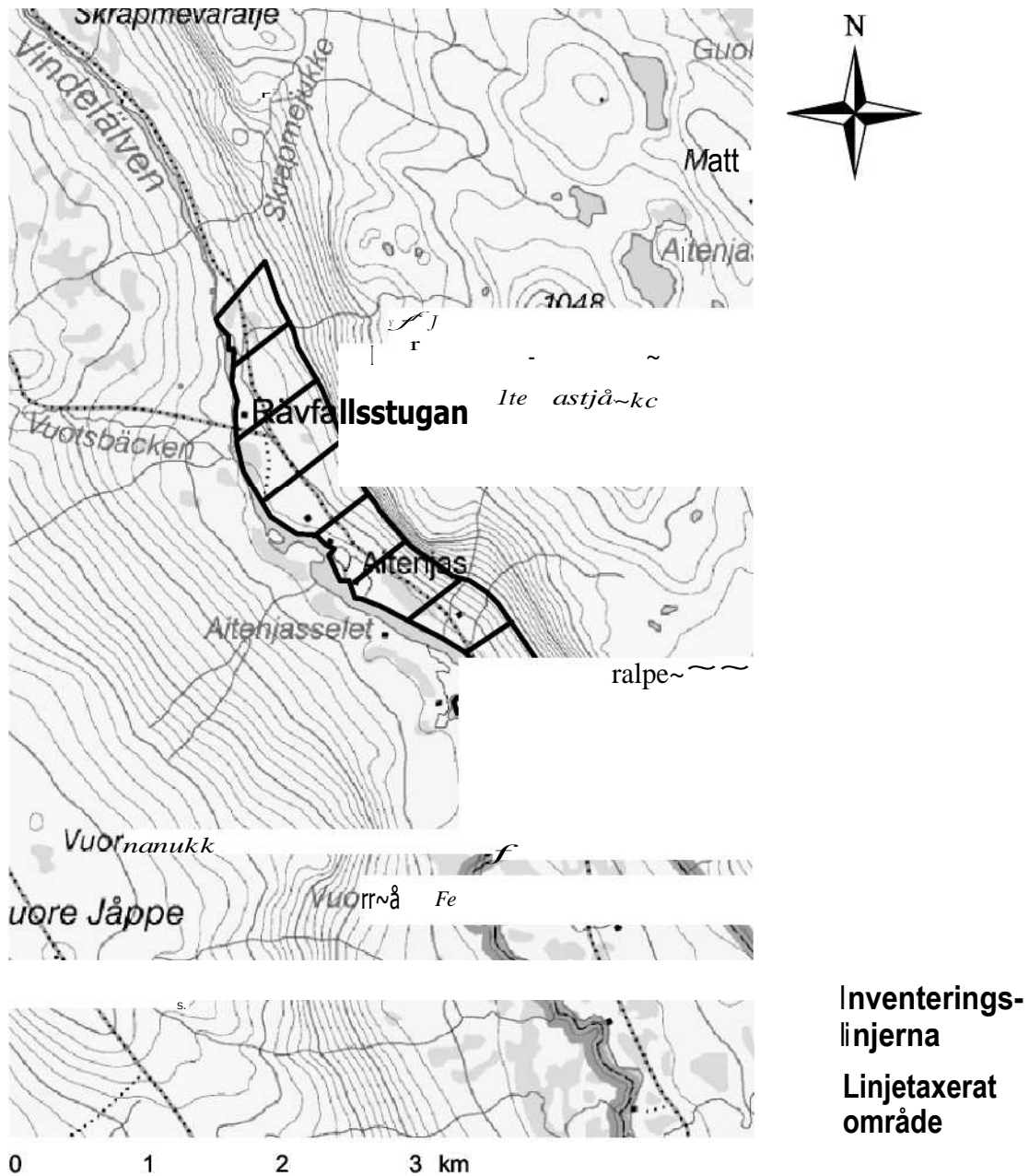
För att kunna beskriva människans nyttjande av området har material från olika arkiv utnyttjats. På Folkrörelsearkivet i Umeå studerade jag material rörande Ammarnäs och dess nybyggarhistoria. Här hittade jag också tidiga uppteckningar, exempelvis Sigrid Drakes (1918) avhandling om Västerbottenslapparna, som bland annat vittnar om förekomst av samiska barktäkter i Lappmarken. För att ta reda på hur människorna i Ammarnäs brukade skogen i sitt närområde vid slutet av förra seklet besökte jag Dialekt- ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Där finns bandinspelningar med intervjuer med äldre, nu avlidna, Ammarnäsbor som beskrivit sitt nyttjande av skog och mark och berättat om handelsresor företagna av bybor. Vid Forskningsarkivet på Umeå universitet studerade jag microfiche-bilder över avvitringshandlingar och avvitringskartor från 1896. På Lantmäteriets arkiv i Umeå studerade jag originalhandlingar från avvitrningen där ägoslag och stigar enkelt kunde iakttagas (figur 4). Vid besök hos Daniel Grundström i Ammarnäs, studerade jag ytterligare originalhandlingar från avvitrningen samt en kopia på en tidig karta över området, Jonas Geddas lappmarkskarta från 1671.

Figur 4. Utdrag ur avvitringskartan från 1896. Kartan visar hur ägoförhållandet såg ut i den del av Vindelälvens dalgång som undersökningsområdet omfattar. Kartans längd i figuren motsvaras av ca 6 km i verkligheten.

Fältundersökning

Fältarbetet för examensarbetet utförde jag i Vindelfjällens naturreservat och på privat mark i dalgången Vuornavagge nordväst om fjällbyn Ammarnäs i Västerbottens län. Fältundersökningsområdet sträcker sig från den på fjällkartan AC2 Ammarnäs angivna reservatsgränsen i dalgången till strax uppströms Rävfallsstugan, på nordöstra sidan av Vindelälven, med utskiftet Aitenjas som mittpunkt (figur 5).

Figur 5. Karta över undersökningsområdet med det linjetaxerade området markerat. Linjerna motsvarar de inventeringslinjer jag gick i terrängen.

Jag sökte efter träd med kulturspår i området och har använt följande definition på kulturspår: ”alla träd med synliga spår eller märken som kan hänvisas till någon typ av mänsklig aktivitet, oavsett när eller hur den ägt rum” (Andersson & Östlund 2002). Området är systematiskt inventerat med linjetaxering i nordost-sydvästlig riktning med 400 m mellan linjerna och en linjebredd av 20 m. Detta medför att jag har undersökt ca 5 % av områdets areal. Jag sökte upp varje linjes början med hjälp av Fjällkartan AC2 Ammarnäs och en GPS-mottagare och följde sedan de tänkta linjerna med hjälp av en syftkompass. För varje fynd mätte och dokumenterade jag ett antal parametrar: typ av skada, skadans höjd över marken, skadans längd, skadans bredd, skadans riktning, trädets diameter och trädets koordinater enligt Rikets nät, RT 90. Jag fotograferade varje skada och tog borrhprov med en 12 mm borrh i samtliga barktäkter, stigbleckor och yxämnen men bara var tredje nävertäkt. Nävertäkterna förekom ofta i grupper som upplevdes likåldriga och för att spara tid var det nödvändigt att göra ett urval. Vid en kvalitativ inventering återbesökte jag områden, som under linjetaxeringen identifierats som särskilt intressanta. Jag utökade också undersökningsområdet åt sydost för att följa en gammal färdväg. Jag analyserade borrhproven med dendrokronologiska metoder och kunde i de flesta fall datera skadorna exakt till året. Med hjälp av Arcview 3.2 förde jag in alla fynd på en digital karta för att visuellt kunna analysera förekomst av stigar och andra rumsliga strukturer.

RESULTAT

Ammarnäsområdets historia tolkat utifrån historiskt källmaterial

Samers i Ammarnäs

Rans och Grans samebyar, som är verksamma i Ammarnäsområdet, återfinns i gamla källor på birkarlarnas tid, d.v.s. före 1500-talet, i samband med handel och skatteuppbörd (Sander1982). I landshövding Graans utkast till jordeboken uppges Granbyn omfatta 27 skatteland. På en karta som upprättades av Gedda år 1671 är Siul Anundsson antecknad som åbo på lappskattelandet Ammarfjället (Amert fjäll) och Larss Pedhersson som åbo på Björkfjället (Biirgfjäll). På Geddans karta finns inga hemman eller förslag till hemman på platsen där Ammarnäs nu ligger. Rans och Grans samebyar förekommer sedan i 1695 års jordebok över Lappland (Sander1982). Samernas näringar var länge främst jakt och fiske men sedan även småskalig renskötsel. Den intensiva renskötseln med små hjordar var fortfarande i bruk i Ammarnäsfallen på 1880-talet och ett stort antal samer bodde i kåtor på fjället och hade vajor som de mjölkade (Bergström 1880). På 1920-talet upphörde man i Grans sameby med den regelbundna mjölkningen (Manker 1972).

De första nybyggarna i Ammarnäs

Nybygget Ammarnäs, eller Övre Gautsträsk som det då hette, insynades av skattelappen på Ahlträsk, Abraham Sjulsson, år 1802 och frihetsbrevet upprättades 1803 (Egerbladh 1967, muntl. Grundström, S. -B.). År 1817 insåg Abraham Sjulsson att han inte skulle kunna fullfölja de åtaganden som följde med att ha ett nybygge och anhöll hos Häradsrätten i Lycksele att nybygget skulle läggas öde (muntl. Grundström, S. -B.). Landshövdingen lät då genom kungörelse från predikstolarna bjuda ut nybygget till försäljning (muntl. Grundström, S. -B.). Skattelappen Måns Sjulsson på Ribovardlandet lämnade på hösten 1820 in en ansökan om att få återuppta det ödelagda nybygget (muntl. Grundström, S. -B.). Abraham Sjulsson kontaktade då Måns Sjulsson och de lämnade in en gemensam ansökan. De byggde en kåta, en stabbur, en fishjall, ett fähus, anlade åkermark och hade fäbodmark, men lyckades inte fullfölja alla plikterna mot staten som de hade i utbyte mot frihet från

skatt (muntl. Grundström, S. -B.). Den 14 oktober 1823 sålde Måns Sjulsson och Abraham Sjulsson nybygget i Övre Gautsträsk till Mårten Ersson Renling från Rentjärn, Arvidsjaur som tillträdde nybygget den 21 april 1824 (Originalhandlingar i Ammarnäs). Den 16 september 1826 bytte Mårten Renling sitt nybygge i Övre Gautsträsk mot Nils Johanssons tredjedel av Övre Sandsele. Byteshandlingen uppvisad för Kunglig Befallningshavande (KB) den 22 november, 1827 (Originalhandlingar i Ammarnäs). Nils Johansson sålde 1849 nybygget till sina söner Johan och Anders (Egerbladh, 1972).

Skogsutnyttjande i området nordväst om Ammarnäs

Skogen har varit, och är till viss del fortfarande, mycket viktig för människans försörjning i detta område. Man har utnyttjat skogen som jaktmark och för insamling av svamp, bär och ätliga växtdelar. Man har också tagit byggnadsmaterial till bostäder, lador och verktyg samt sålt timmer för att erhålla inkomst.

De svenska nybyggarna i Sorsele socken tog tallbark till brödbak under nödtider. Augusta Karlsson, Sorsele socken, berättar att hennes farmor använde tallbark i bröd och att man hässjade den gröna barken på stänger som man satte upp mellan stora träd. Barken fick sedan blötläggas för att man skulle kunna baka av den (DAUM bd 493).

På 1880-90-talen var alla byggnader i Ammarnäs, förutom ängslador, täckta med näver (Campbell 1982). En anseelig mängd näver måste ha tagits varje år för att laga gamla tak och bygga nya. De första plåttaken kom till Ammarnäs först kring andra världskriget (muntl. Grundström, V. och Grundström, E.). På de björkar som användes som nävertäcker syns spåren än idag (figur 6). Nävern nyttjades i Ammarnäs även för andra ändamål t.ex. för att göra nätflöten och till att göra askar och dylikt (Campbell 1982). Björkens innerbark användes också för att färga och konservera nät, vilket kallades att tåla. Man tog då bark från gammal, grov björk på våren då saven steg i träden. Ibland när man tog näver skadades innerbarken avsiktligt eller oavsiktligt utefter knivspåret. Där bildades då efterhand en övervallning, kallad ljud, med mycket stark ved. Av denna ved gjorde man skaft till yxor, gräv, hammare, flåhackor samt härvkammor, axlar till stöttingar och slädar samt annat som utsätts för stark nötning och brytning. (Campbell 1982). Björken hade ytterligare användningsområden, Georg Grundström från Ammarnäs (f. 1909) berättar att man använt björk- och videbark tillsammans med vatten för att bereda läder (DAUM bd 881). För klädtvätt, hygien och tillverkning av såpa använde man lut av björkaska (DAUM bd 883). Vissa fick lutsåpan att stelna med hjälp av salt (Westerlund 1972b). Under 1970-talet fick näverslöjden en renässans i Ammarnäs och mycket näver togs för att tillverka askar och sockerskålar (muntl. Grundström, E.).

Avverkningar

Den fjällnära skogen i Ammarnäs skonades länge från timmeravverkningar då den ligger så avsides. Under början av 1900-talet började dock vissa stora tallar tas ut berättar Gunnar Grundström från Ammarnäs vars far, Ludvig Grundström var kronojägare och sedan lapptillsyningsman (DAUM 509). Enligt Grundström, S. -B. (muntl.) avverkades på 1920-talet mycket av den då kvarvarande gamla skogen. Den muntliga traditionen berättar att en man från Sorsele köpte mycket av den avverkningsmogna skogen för en billig penning. Hur mycket som då avverkades är oklart eftersom det under andra världskriget fortfarande fanns talltimmer att hugga. Det timmer som höggs under andra världskriget såldes som slipers till järnvägen (muntl. Grundström, V. och Grundström, E.) Virke flottades ända ifrån Guoletsbäcken i Vindelälvens dalgång ut till kusten (muntl. Strömgren, I.). På 1960-talet höggs timmer i dalgången (muntl. Strömgren, L.) och på vårvintern 1964 kördes timmer ifrån

Guolitsbäcken ner till Höbäcken av Carin och Arne Strömgren (Gästboken i Aitenjas). Det har funnits en ramsåg i Bissasbäcken där jättebjälkar på 14 x 14 tum sågades (DAUM 886). Det finns många stubbar från de olika avverkningarna i dalgången (figur 7). Björkskogen närmast övernattningsstugorna i Vitnjul och Dalavardo har huggits hårt för att få ved och detta var fortfarande tydligt 1963 (DAUM bd 509).

Figur 6. En gammal nävertäkt på björk. Nävertäkten har säkert förkortat trädets livslängd.

Figur 7. En gammal stubbe från någon av avverkningarna i dalgången Vuornavagge.

Övriga skogsprodukter

Ända här uppe i gränslandet till fjällen kolades trä. Man kolade som mest under tiden innan och under andra världskriget (muntl. Grundström, D.) och en kolningsplats låg strax nordväst om Ammarnäs längs vägen till Höbäcken (muntl. Strömgren, I.). Tjärstubbar och tjärtallar togs i skogen och tjärbrändes i tjärdalar i Ammarnäs närhet. Tjärbränningen var vanlig på 1920-40-talen (muntl. Strömgren, D.) Tjärtunnor fraktades sedan till Norge (muntl. Strömgren, I.).

Handelsresor till Norge

Den samiska befolkningen har långt tillbaka i tiden handlat med Norge på sommaren (Manker 1972) och med svenska handelsstäder närmare kusten på vintern under sina flyttningar med renarna (muntl. Jonsson). När nybyggarna kom började även de att företa handelsfärder då alla förnödenheter inte fanns att få i Ammarnäs. Under 1860-talet inträffade flera år med missväxt i Ammarnäs och i flera andra byar i Sorsele socken

(Grundström 1983) och efter det stora nödåret 1867 började Ammarnäsborna på allvar att företa handelsresor till Norge (Zetterberg 1951). I ett sockenstämmoprotokoll från våren 1868 finns uppgifter om att Sorsele sockenmän beslöt att en expedition skulle skickas till Norge utrustade med källkar för att försöka få tag på korn till utsäde (Grundström 1983). Resorna företogs främst av två skäl: 1) Priserna var lägre i Norge, 2) Handelsstaden Mo i Rana i Norge låg närmare än den närmaste svenska handelsstaden som var Lycksele (Zetterberg 1951). Handeln mellan Sverige och Norge var också tullfri från 1815 (Coldevin 1954). År 1875 ingick Sverige, Norge och Danmark en myntunion vilket medförde att deras valutor värderades lika ungefär fram till första världskriget (Fahlström 1971). Det fanns alltså inga formella hinder för handeln mellan fjällbönderna och handelshusen i Norge. Handelsresorna företogs oftast två gånger om året, på förvintern och på eftervintern (DAUM bd 507). I Norge handlade man mjöl, sill, salt, tobak, utsädeskorn, gryner, karameller (pepparmynta), lakrits, sirap, fotogen (Zetterberg 1951, Grundström 1983), bröstsocker (DAUM, bd 494) russin (DAUM bd 1004) samt **fläsk** (DAUM bd 1007). Man köpte också norskspisar med fötter, förvaringsaskar av trä, tråd till fisknät, slipstenar (Ågren, P. U. 1972) samt tran (valspäck) till belysning och skofett (DAUM bd 881). I Norge sålde man smör, näver, ripor, skidor (Grundström 1983), tjäder, skinn av räv, hermelin och ekorre samt renhudar (Ågren, P. U. 1972) (DAUM bd 509). Dessutom såldes renkött och slöjdalster (Zetterberg 1951) samt tjära (muntl. Strömgren, I.).

I Mo fanns på 1860-talet ingen efterfrågan på ripor men handelsmannen Meyer i Mo lyckades efterhand sälja viltprodukter till andra länder, främst till England. Det var också stor efterfrågan på smör i Nordnorge under den här perioden. Detta berodde på att många jordbruk lades ner på grund av den så kallade ”storsill-boomen” 1863-1874 som innebar höga löner i fisket. Många bönder emigrerade också till Nordamerika (Grundström 1983).

I Norge infördes 1914 ett exportförbud i samband med första världskriget. Detta tillsammans med prisstegringar i Norge samt varubrist gjorde att gränshandeln från Ammarnäs upphörde (Grundström 1983). Enligt Zetterberg (1951) kördes de sista fororna för handel med Norge längs Vindelälvsleden år 1915.

I Ammarnäsområdet var det, åtminstone under 1890-talet och fram till dess handeln upphörde med Norge, ett antal ”köpmän” som gjorde affärer med Norge och lejde körare (Grundström 1983). Josef Gustavsson-Berglund från Kraddsele/Ammarnäs var den största köpmannen från området och han var under slutet av 1890-talet en av Meyers största kunder (Grundström 1983: Avräkningsböckerna i Mo). Han lejde ibland ihop foror på upp emot tjugo hästar (Grundström 1983: Avräkningsböckerna, DAUM bd 1004). Enligt Gunnar Grundström hade Josef 4-5 egna hästar (DAUM bd 509). Han hade också en affär i Ammarnäs (DAUM bd 494).

Vägundersökningar och vägbygge

Den första vägundersökningen angående väg från Sorsele till Ammarnäs och sedan över norska gränsen blev klar redan 1874 (Eriksson 1972). Ingenjör Plankh och kapten Vestman var satta att utföra undersökningen, men vägen byggdes aldrig (Zetterberg 1951). Svenska staten lät staka en väg till Norge 1882 men då fast bebyggelse saknades mellan Ammarnäs och Andfjell i Norge och skjutshållningen skulle bli svår att lösa föll projektet (Grundström 1983 ur Umblad 1882). Efter en begäran från sockenmännen i Sorsele år 1887 röjdes en vinterväg från Ammarnäs till norska gränsen år 1893 (Egerbladh 1972). Stugor för tio man och stallar för tio hästar timrades i Vidjneln (=Vitnjul) och i Dalavardo under hösten 1893 (Zetterberg 1951). Timmer till kojor och stallar höggs och bilades i barrskogen vid Lisvo-

bäcken en mil norr om Ammarnäs. Där kransågades också timmer till plank och brädor. Handelsmannen Meyer i Mo såg till att koja och stall även byggdes vid Virvattnet i Norge (Zetterberg 1951). Trots alla tidiga planer på vägar i socknen fick Ammarnäs inte vägförbindelse med Sorsele förrän 1939 (Egerbladh 1972). Även om det idag inte finns någon väg till Norge via Vindelådalen finns här stigar, mindre körvägar och leder. Dessa har utmärkts genom bleckning i sen tid. Så sent som 1972 arbetade Ingemar Strömgren och Erik Johansson med markering av Lappvägen mot Dalavardo (Gästboken i Aitenjas).

Markanvändning och bosättning i Aitenjas

Aitenjas är beteckningen på området runt Aitenjasselet i Vindelälven, Vuornavagge, och är ett utskifte som hör till Ammarnäs (muntl. Strömgren, L.) (figur 1, figur 8). Här finns starrängar och därigenom goda möjligheter för slätter. Området är också rikt på vilt och goda fiskemöjligheter finns i älven.

Figur 8. Aitenjas är ett område runt Aitenjasselet i Vindelälvens dalgång. Här finns goda förutsättningar för slätter och skogsbete

År 1885 bosatte sig sammen Sjul Andersson (Gam-Sjusa), son till den rike renägaren Anders Enarsson, med sin hustru Maria Andersson, född Klementsdotter, i Aitenjas (Hälleberg 2000, Folkrorelsearkivet i Västerbotten). De levde på jakt och fiske och hade också någon ko och några getter (DAUM bd 1004 och muntl. I Strömgren). Gam-Sjusa och hans hustru fick 11 barn varav 3 föddes i en kåta nedanför Gullberget, vilket är beteckningen på branten ovan Aitenjasselet. En av deras söner hette Erik Sjulsson Björk och han fick vid vuxen ålder bo i en lappväsendestuga, med villkoret att lämna husrum för resande (DAUM bd 1847). Han hade också någon liten åkerlapp samt lador på sin mark (muntl. Strömgren, L.). Erik Sjulsson Björk kallades Rävnen då han efter en misslyckad ripjakt skyllde på en räv (muntl. Strömgren, L.). Forsen vid hans forna hem som på avvittringskartan från 1896 benämns Aitenjafors (figur 4), har nu bytt namn till Rävfaller (figur 5). Erik Sjulsson Björk flyttade senare till norra Örnäs (DAUM bd 1847) och hans stuga flyttades ner till Ammarnäs och är numera servicebyggnad i Grundströms stugby (muntl. Strömgren, L.). Sammen Anders Eriksson har också bott i dalgången. Han var son till den rike sammen Erik Larsson som varit björkfjällets största renägare och haft minst 5000 renar. Husgrunden finns ännu kvar invid en bäck strax uppströms Aitenjasselet (muntl. Strömgren, L.).

Nybyggarnas nyttjande av dalgången

När slättermarkerna närmast Ammarnäs inte längre räckte till för nybyggarna och deras söner blev det nödvändigt för dem att även skaffa sig skogsslätter för att finna foder åt sina djur (Campbell 1982). Aitenjas ängsmarker nyttjades redan i början av 1900-talet och slåttern varade en till några veckor per sommar och man bodde då över i kojor i Aitenjas (Campbell 1982). Nils Johan Strömgren var en av de tidigaste som utnyttjade raningar i Vindelälvens dalgång ovan Övre Gautsträsk (Campbell 1982) och 1917 fick han och David Forsvall mark i Aitenjas i samband med avvittringen då de enskildas mark avskiljdes från kronans mark (Folkrörelsearkivet i Västerbotten). På 1920-talet flyttade Strömgrens familj med alla sina kor upp till Aitenjas som man gör till ett fäbodställe eller ett andra gårdsställe (Campbell 1982 och Folkrörelsearkivet i Västerbotten). Rudolf Strömgren byggde 1925-30 en stuga och en sommarladugård i Aitenjas och 1933 hade även Sven Forsvall en stuga där (Folkrörelsearkivet i Västerbotten). Under slutet av 1930-talet hade man hästslättermaskin i Aitenjas (muntl. Strömgren, S.). På en myr nedom Aitenjasselet sågades 1947 rengärdesvirke (muntl. Strömgren, S.). Seth Strömgren och David Forsvall ägde sågen som drevs med en 25 hk råoljemotor (muntl. Strömgren, S.)(figur 9).

Figur 9. Resterna av den gamla sågen som låg på en myr nedom Aitenjasselet finns fortfarande kvar.

Ängsbruket i Aitenjas fortsatte länge och under en period odlade man också i Aitenjas. År 1949 plöjde, harvade och sådde Seth Strömgren i Aitenjas och fick samma år ihop 70 hässjor hö. Från 1949 till 1967 bärgade Seth Strömgren mellan 58 och 90 hässjor per år (Gästboken i Aitenjas). Under hela vintern kördes sedan höet med parstöttingar och skrinde ner till byn (muntl. Strömgren, S.). Seth Strömgren hade sommarladugård med kor i Aitenjas och satte på 1950-talet upp elstängsel för att hägna in korna i björkskogen strax ovan Aitenjasselet på norra sidan av Vindelälven (muntl. Strömgren, S.). År 1957 fick man upp en traktorslättermaskin till Aitenjas (muntl. Strömgren, S.). Den sista uppgiften jag hittat om slätter i Aitenjas är från 1970. Seth Strömgren var ofta i Aitenjas på vintern och vittjade ripsnaror (Gästboken i Aitenjas). Gunno Strömgren byggde en kåta uppe i Aitenjas som blev klar 1972. Han byggde också en stuga som stod klar 1973 (Gästboken i Aitenjas). Senare byggnationer i området har karaktären av jakt- eller fritidsstugor.

Resultat av inventering av kulturspår

Vid inventeringen i hela undersökningsområdet hittade jag sammanlagt 220 träd med kulturspår. Därutöver fann jag 13 andra kulturlämningar, till exempel hässjevirke, spänger och en gammal sågplats (tabell 1)(figur 9). I det linjetaxerade området, som var ca 300 ha stort, inventerade jag ungefär 5 % av ytan och hittade sammanlagt 162 träd med kulturspår (figur 10, figur 11). Man kan följaktligen förvänta sig att det finns ungefär 3300 kulturspår i området vilket betyder 11 kulturspår per hektar.

Tabell 1. Kulturspårens antal, längd (medelvärden inom parentes) och de årtalsintervall inom vilka de skapats.

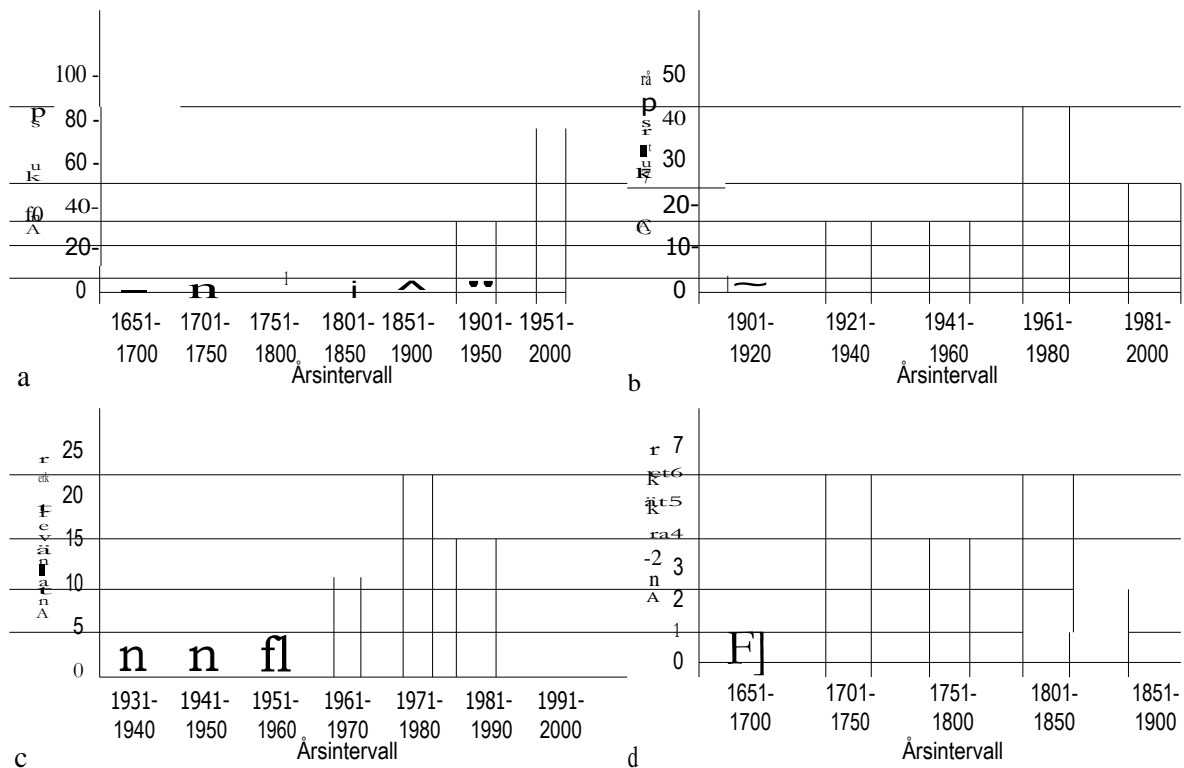
		<i>Antal</i>	<i>Längd (cm) (medel)</i>	<i>Årtal</i>
Björk	Nävertäcker	131	12-185 (55,1)	1937-1993
	Stigbleckor	25	19-65 (38,7)	1919-1983
	Yxämnen	4	70-104 (82,8)	1931-1979
	Odefinierade	18	8-102 (45,0)	1930-1983
Tall	Barktäcker	29	42-125 (71,4)	1698-1881
	Stigbleckor	7	23-80 (48,9)	1888-1984
	Odefinierade	6	9-100 (62,4)	1772-1960
Övriga kulturlämningar		13		
Summa		233		

De äldsta kulturspåren jag hittade var samiska barktäcker i tall. Av de grova tallarna bar 29 spår efter mänskligt nyttjande i form av samiska barktäcker. Den vanligaste typen av kulturspår i området var dock nävertäcker på björk och 131 fynd gjordes. De har uppkommit då man tagit näver till taktäckning, kåtabygge och slöjdmaterial.

Vid stigar och gamla vägsträckningar hittade jag stigmarkeringar i form av bleckor i både björk (25), och tall (7). Två av björkarna med stigbleckor hade isolatorer inskruvade i stammen och ytterligare bleckade träd med isolatorer fanns utanför inventeringslinjerna (figur 11). Övervallningar i björk utgör utmärkta yxämnen eller andra redskapsskaft och vid inventeringen hittade jag 4 sådana. Av de skador jag hittade kunde jag identifiera alla utom 24 och av dem fanns 18 på björk och 6 på tall.

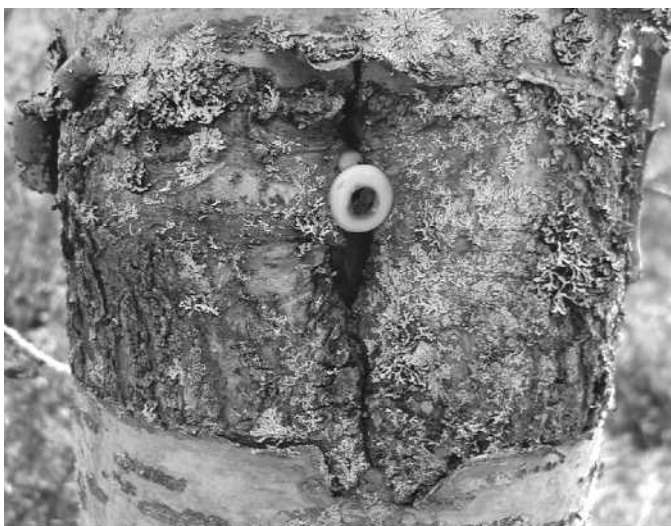
De barktäcker jag hittat är 45 till 125 cm långa och innefattar därför både barktäcker där innerbarken använts som föda och barktäcker där innerbarken använts som förvaringsmaterial för senor och sentråd (jfr. Zackrisson m.fl. 2000). Nävertäckernas storlek var mycket varierande, den kortaste nävertäcken var bara 12 cm lång medan den längsta var 185 cm. Stigbleckorna var kortare, 19-80 cm, än nävertäckerna och bleckorna i björk var kortare (medel=38,7 cm) än de i tall (medel=48,9 cm). Kulturspår identifierade som yxämnen var tämligen långa med en medellängd på 82,8 cm. De daterade kulturspåren är mellan 9 år och 304 år gamla och de flesta gjordes under 1900-talets andra hälft (figur 10a). De flesta av de daterade kulturspåren är gjorda under en period runt 1970 (figur 10b). De daterade barktäckerna härstammar främst från 1700- och 1800-talen och är alltså betydligt äldre än de flesta andra spår jag hittat (tabell 1, figur 10d). Barktäckerna förekommer tämligen samlat i undersökningsområdet (figur 12).

Generellt sett är de kulturspår jag hittat på björk yngre än de jag hittat på tall. Alla daterade nävertäkter är gjorda på 1900-talet och de flesta är från 1970- och 1980-talet vilket gör att nävertäktena får ett stort genomslag även bland totala antalet kulturspår som uppkommit per år (figur 10b och figur 10c).

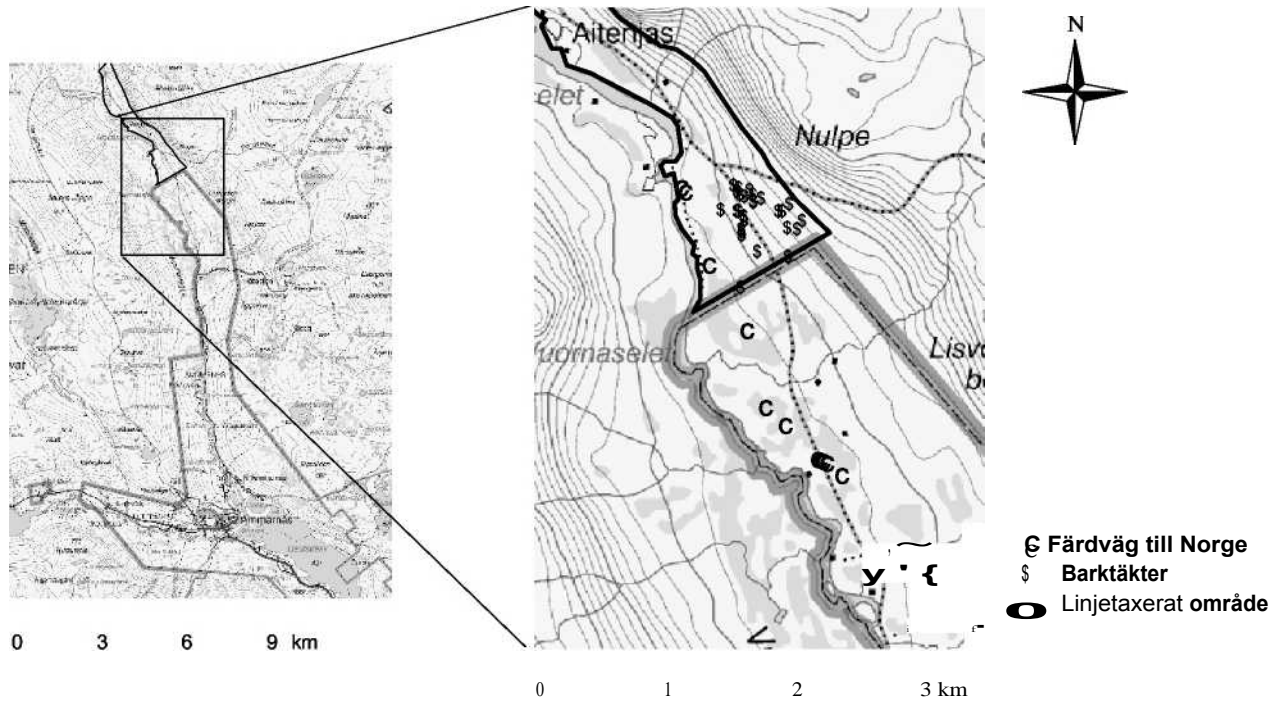
Figur 10. Antal daterade kulturspår i olika tidsintervall: a) alla daterade kulturspår från 1651 till 2000, b) alla daterade kulturspår från 1900 till 2000, c) antal daterade nävertäkter från 1931 till 2000, d) antal daterade barktäkter 1651 till 1900.

De stigbleckor jag hittat i björk är alla från 1900-talet medan några av stigbleckorna i tall är något äldre. Yxmenen och räfskammar har daterats till perioden 1930 till 1983 vilket betyder att de härstammar från en period då det var slätteraktivitet i området.

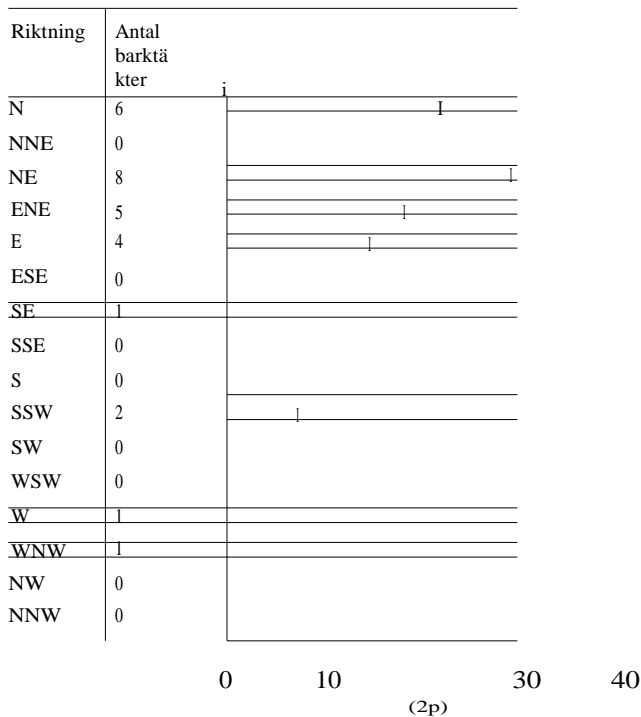
Figur 11. Några av de stigbleckade björkarna hade isolatorer inskruvade i stammen. Dessa härstammar från 1950-talet då man hade kor inhägnade med elstängsel i björkskogen i Aitenjas.

Några av stigbleckorna samt flera spänger, pålar, störar och ett röse ligger längs sträckningen av en färdväg som finns utmärkt på 1896-års avvitringskarta (figur 4, figur 12).

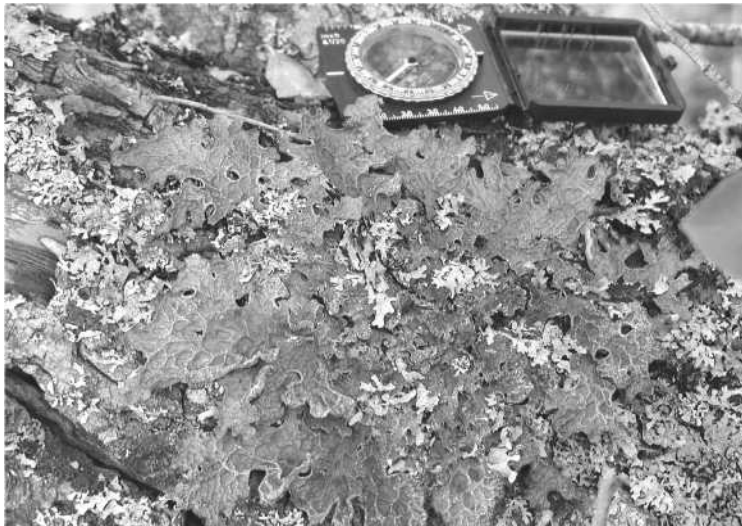
Figur 12. Barktäkterna förekommer samlad i sydöstra delen av undersökningsområdet. Kartan visar också var de stigbleckor, spänger och störar och det röse som kan ha ett samband med färdvägen till Norge ligger. © Lantmäteriverket 1998. Ur GSD – Blå kartan, dnr 507-98-4720.

De flesta av tallarna (82 %) har barktäkterna på norra, nordöstra, östnordöstra och östra sidan (figur 13).

Figur 13. Dokumenterade barktäkters riktningar (n=28). En övervägande del av barktäkterna (82 %) är gjorda på norra till östra sidan av stammarna.

Under inventeringen har jag också registrerat ur naturvårdssynpunkt intressanta strukturer bland annat i form av gamla träd, lågor, flerskiktad skog. Undersökningsområdet är i de sydöstra delarna bevuxet med blandskog med äldre tall (*Pinus sylvestris*) och fjällbjörk (*Betula pubescens ssp. czerepanovii*). Där finns rikligt med grova lågor och högstubbar. Terrängen är storblockig och här finns stora mängder mossa på marken och hänglavar på både tall och björk. På sluttningen över 500-m nivån finns sälg (*Salix caprea*) och nordrönn (*Sorbus aucuparia ssp. glabrata*) och de äldre sälgarna har bålar av lunglav (*Lobaria pulmonaria*) (figur 14). Här finns också enstaka avverkningsstubbar från jättetallar (figur 7). Längre in i dalgången blir fjällbjörken helt dominerande.

Figur 14. De äldre sälgarna och rönnarna har stora bålar av lunglav (*Lobaria pulmonaria*.)

De högre partierna har en rik flora med förekomst av ur naturvårdssynpunkt intressanta arter bl.a. lunglav på grövre sälg och även på rönn. Här hittades också nordhägg (*Prunus padus ssp. borealis*), tibast (*Daphne mezereum*), trolldruva (*Actaea spicata*), strutbräken (*Matteuccia struthiopteris*), hultbräken (*Phegopteris connectilis*), vinbär (*Ribes sp.*), flädervänderot (*Valeriana sambucifolia*), nordlundarv (*Stellaria nemorosum ssp. nemorosum*), bergslok (*Msluca nutans*), åkerbär (*Rubus arcticus*), nordisk stormhatt (*Aconitum septentrionale*), hallon (*Rubus idaeus*), örnbräken (*Pteridium aquilinum*), smörboll (*Trillium europaeum*), förgätmigej (*Myosotis sp.*) och skogsnäva (*Geranium sylvaticum*). Närmast branten fanns purpurbräcka (*Saxifraga oppositifolia*), rosenrot (*Rhodiola rosea*) och fjällviva (*Primula scandinavica*). I dalgången finns omväxlande ytor med gammal björkskog med många döda stående och liggande träd och ytor med yngre igenväxningsskog. Strax ovanför Rävfallsstugan finns ett område med ungskog.

DISKUSSION

Fjällen och de fjällnära skogarna marknadsförs ofta som orörda vildmarksområden. Som jag har visat i den här studien och som många andra källor vittnar om, kan de knappas betraktas som orörda. Fjällen och de fjällnära skogarna har givetvis påverkats mindre än t.ex. Mälardalens kulturlandskap och Norrlands kustland. Det som karakteriserar och särskiljer nyttjandet av fjällen och den fjällnära skogen är ett extensivt nyttjande av naturresurser som är spridda över stora arealer och där intensiteten i nyttjandet är låg.

Arkeologiska undersökningar har visat att människan varit närvarande i fjällen och de fjällnära skogarna i stort sett sedan inlandsisens avsmältning (Bergman & Olofsson 2001). Fjälltrakterna är en typ av kulturlandskap som uppvisar många spår efter olika kulturer. De äldre spåren är t.ex. stenhärdar som kan bevaras under långa tider. Eventuell påverkan, av de första människornas aktiviteter i skogen, på vegetationen är däremot svårare att spåra då naturen är dynamisk; öppna platser växer igen, träd dör och bryts ner (figur 15). När samerna på 1600-1700-talen började med intensiv tamrenskötsel blev påverkan på vegetationen stor lokalt (Emanuelsson 1987). När fjällskogarna, efter nybyggarnas inflyttning, började användas som husbehovsskog och till skogsbete blev påverkan ännu större, men inte förrän efter avverkningar i samband med andra världskriget och därefter har en mer dramatiskt förändring av skogsstrukturen blivit resultatet. Tjärbränning i området, där man utnyttjat stubbar och skadade träd, har genom riktade uttag också förändrat skogsstrukturen. Kolning av trä som också förekommit i området medför även det ett riktat uttag.

Figur 15. En öppning i björkskogen omgiven av björksly. Här har någon form av mänsklig aktivitet ägt rum. Genom att skogen växer igen kommer dock platsen snart vara gömd.

Trots att fjällskogen har påverkats av människan finns det stora skillnader mellan förändring av skogsstrukturen i fjällskogarna jämfört med förändringen av skogsstrukturen i skogarna i Norrlands inland och kustland. De boreala skogarna i Norrlands inland och kustland har genomgått en mycket större förändring av skogsstrukturen under de senaste hundra åren än fjällskogarna (Östlund m.fl. 1997). Gamla träd, död ved, flerskiktade skogar, lövträd och skogsbränder har minskat eller försvunnit i landskapet vilket har förändrat förutsättningarna radikalt för de arter som funnits i skogen och som är beroende av dessa habitat (Östlund m.fl. 1997). Den fjällnära skogen i undersökningsområdet har påverkats i mindre grad och här finns flerskiktad skog med gamla träd och grov död ved kvar. Vid de avverkningar som skedde vid tiden runt andra världskriget avverkades i området många gamla tallar men allt virke togs inte ut då det ofta var rötat. Mycket timmer ligger därför kvar i skogen som vrak (träd utan timmervärde) och bidrar till mängden död ved. Tallskogen i dalgången Vuornavagge ligger som en sista utpost i björkskogen vilken sedan glesnar på högre höjd och övergår i kalfjäll.

Samiskt nyttjande av skogen och fjället

Människan har, som tidigare sagts, uppehållit sig i fjällområdet i stort sett sedan inlandsisen drog sig tillbaka (Bergman & Olofsson 2001). Man har levt här, jagat, fiskat och samlat växter för sitt uppehälle. Vilka dessa människor var har flitigt diskuterats av arkeologer och socialantropologer utan att ett entydigt svar har kunnat ges. Den rådande uppfattningen idag är dock att de etniska grupperna i norra Skandinavien har uppstått ur de människor som funnits här sedan inlandsisens tillbakadragande (Mulk 1994). Detta betyder att samerna inte är ett invandrat folkslag utan att den samiska etniciteten uppstått på plats i dessa områden (Mulk 1994). Det samiska nyttjandet har inte helt omdanat landskapet, men fornminnesinventeringar och arkeologiska undersökningar visar på rikliga fynd av boplatser, förvaringsgropar, gravar m.m. (Manker 1960, Mulk 1994, Klang & Stångberg 2000, Bergman & Olofsson 2001 m.fl.). Dateringar av fornlämningar Lule älv dal visar att boplatstypen stalotomtingar förekommer i från 500-talet e.Kr (Mulk 1994). Stalotomter på en renvall norr om Tärnasjön har daterats till 1400-1600 e.Kr. (Kjellström 1983). Fynd av stalotomtingar finns också på tre platser i närheten av Vindelkroken (Manker 1960).

Stalotomtingarnas ursprung har varit föremål för diskussion och det har bland annat sagts att de varit sjösamiska boplatsslämningar, nordnorska jaktboplatser och fjällsamiska jaktboplatser (Kjellström 1976, Baudou 1981, Mulk 1994). De flesta forskarna är idag överens om att stalotomtingarna hör samman med samisk bosättning (Mulk 1994). Spår av samisk aktivitet från historisk tid finns i träd, där de viktigaste spåren är samiska barktäkter. Dateringar av de samiska barktäkterna visar att de flesta gjordes på 1700- och 1800-talet och visar på samisk närvaro i dalgången (figur 10d, figur 16). Samerna från Grans sameby har flyttat med sina renar genom Vuornavagge (Sikku & Persson 1995) och kanske är det de som provianterat när de passerat genom dalgången eller när de uppehållit sig där under kortare perioder. I dalgången finns en blekad stig som sedan gammalt kallas lappvägen (muntl. Strömgren, L.). Här finns också gamla kåtatomter och en gammal lappvall finns utmärkt på avvittringskartan från 1896. Grans sameby flyttar inte längre med renarna genom dalgången utan går över Björkfjället (Sikku & Persson 1995), kanske för att dalgången idag används av stugägare och turister som eventuellt försvårar flyttningarna eller för att det är enklare att driva de stora renhjordarna på fjällryggarna än i skogen.

Figur 16. En samisk barktäkt på en högstubbe. Barktäkten har inte kunnat dateras då tallen den är gjord på har dött. Det är dock troligt att den härstammar från samma tidsperiod som de daterade barktäkterna i studien d.v.s. från 1700- eller 1800-talet.

Nybyggarnas nyttjande av skogen

Vad innebar det för naturen i undersökningsområdet när de första nybyggarna på 1800-talet nådde Ammarnäs? De första kvarstannande svenska nybyggarna Nils och Magdalena Johansson, hade tillräckligt med mark för slåtter och kreatursbete på raningarna, och i skogen närmast Ammarnäs. Emellertid lönade sig inte åkerbruket då markerna ofta drabbades av frost (Göthe 1929). Efterhand som nybyggarna blev fler ökade behovet av mark för att kunna föda familjerna och djuren, men inte förrän slutet av 1800-talet och början av 1900-talet började dalgången Vuornavagge nyttjas i större utsträckning till slåtter och skogsbete (figur 17). Enligt Campbell (1982) var Nils Johan Strömgren (f. 1850) en av de första som slog raningarna i Vindelälvens dalgång så det torde ha varit tidigast på 1870-talet.

Figur 17. På starrmyrarna i dalgången finns på ett flertal ställen rester av hässjor som använts då slåtter var vanligt d.v.s. från slutet av 1800-talet till ungefär mitten av 1900-talet.

Nybyggarna utnyttjade näver som taktäckning och efterhand som befolkningen växte blev behovet av näver till bostadshus och fähus större, vilket ledde till att allt fler björkar användes för nävertäkt. Vilt- och fiskbestånden skattades nu också hårdare och markerna som tidigare hade nyttjats mycket extensivt började brukas allt intensivare. Myrar och raningar översilades, skogsbetet ökade och virke behövdes för uppförande av hus och ladugårdar.

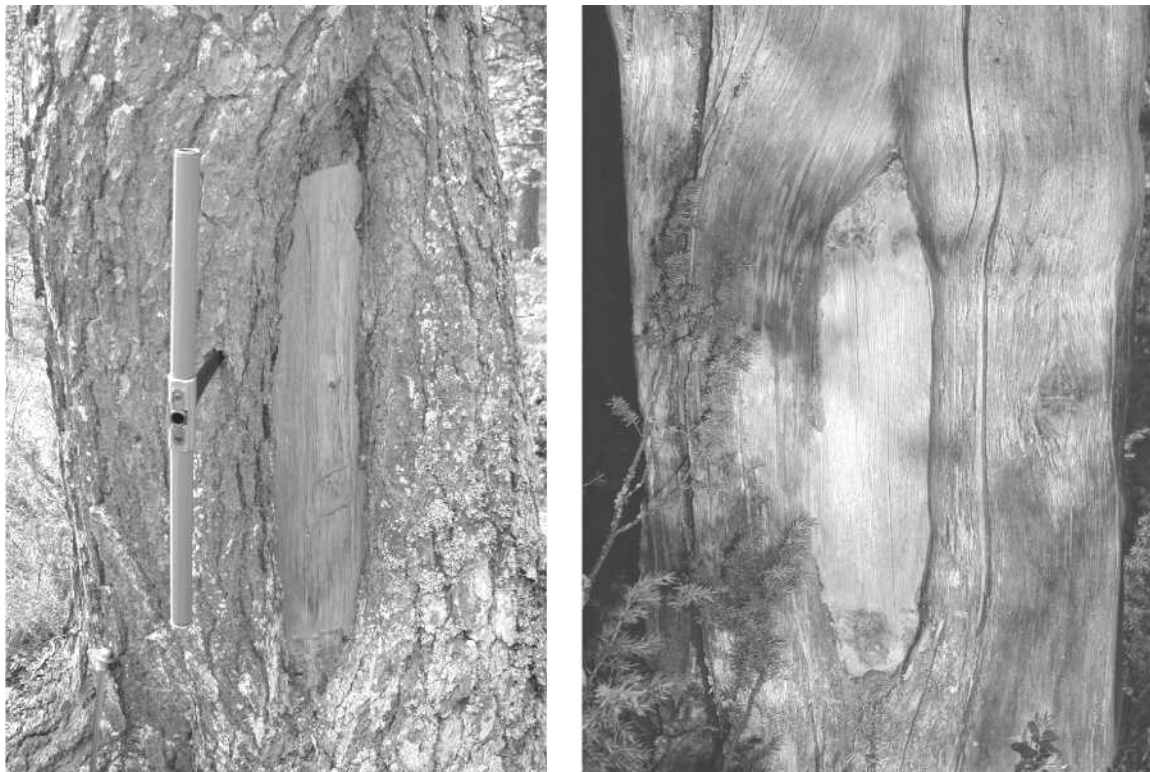
Till en början var samverkan mellan befolkningsgrupperna i Ammarnäs mycket god och man hade nytta av varandras varor och erfarenheter (muntl. Jonsson). Med tiden har dock konkurrensen om marker och jakträtt hårdnat. Efter avvitringen blev delar av marken i Vuornavagges dalgång privat och på delar av denna mark har omfattande avverkningar av grov tall skett under tiden kring andra världskriget och även under 1960-talet (muntl. Strömgren, L.). Under 1970- och 80-talen togs åter mycket näver men nu främst till slöjdarbete (muntl. Grundström, E.).

Inventeringen av kulturspår i träd

Vid inventeringen i undersökningsområdet hittade jag många tydliga spår av mänsklig närvaro och aktivitet i dalgången. Kulturspår i området förekom med en täthet av 11 träd med kulturspår per hektar vilket är dubbelt så många som Andersson & Östlund (2002) fann i ett skogsreservat vid kusten. Nävertäkterna svarar för den största mängden kulturspår i området och har mycket länge varit vanliga i området eftersom näver har använts både av svenska nybyggare och samer.

Barktäkter

De äldsta kulturspår jag hittat är så kallade samiska barktäkter. De är resultatet av samernas nyttjande av tallens innerbark som föda eller förpackningsmaterial (Zackrisson m.fl. 2000) (figur 18a, b). Samiska barktäkter finns dokumenterade för en stor del av den fjällnära skogen i norra Sverige (Zackrisson m.fl. 2000). De barktäkter jag daterat visar att man utnyttjade innerbark under perioden 1698-1881, d.v.s. inom det intervall som Zackrisson m.fl. (2000) fann för barktäkter i norra Sverige (jmf. Zackrisson 2000). Spårn visar ett samisk nyttjande av tallen som är bortglömt av många idag men som finns dokumenterat i många äldre källor (Schefferus 1674, Leem 1767, Rheen 1897, Graan 1899, Drake 1918).

Figur 18. a) En samisk barktäkt med tydliga rist i över- och underkant. Barktäkten borras för att datering ska kunna göras. **b)** En samisk barktäkt i en högstubbe. Den ringa storleken tyder på att innerbarken är tagen för förvaring av sentråd.

Det samiska nyttjandet av tallens innerbark skiljer sig väsentligt ifrån de svenska nybyggarnas. Medan de svenska nybyggarna nyttjat innerbark främst under nödår (Laestadius 1833, Modin 1906, Pettersson 1941, Niklasson 1996) finns det inga indikationer på att samer skulle ha nyttjat innerbark i större utsträckning under nödår än under andra år (Zackrisson m.fl. 2002). Laestadius (1833) förespråkar tallens innerbark som nödföda och beskriver nybyggarnas skörd av bark, hur de fällde träd och skrapade av

barken. Detta sätt att skörda bark lämnar inga spår i levande träd och är därför svåra att spåra. Man skulle kunna förvänta sig att nybyggarna, tack vare kulturutbytet med samer, använt sig av samiska metoder för att samla bark och därför skulle ha skapat vissa av barktäkterna i dalgången Vuornavagge. Det finns dock knappt något tidsmässigt överlapp där både samer och nybyggare utnyttjade dalgången. Nybyggarna använde innerbarken som nödföda och då var det viktigt att få stora kvantiteter på ett effektivt sätt, vilket talar för att fälla träden för att sedan kunna utnyttja all bark. Inga uppgifter om att nybyggare har skapat barktäkter som liknar de samiska har kommit fram under de omfattande intervjuer som gjorts (muntl. Östlund). Därför är det knappast troligt att de barktäkter som jag har hittat i dalgången är skapade av svenska nybyggare.

Efter 1820 nyskapades allt färre samiska barktäkter och det kan förklaras av att man med tiden fick tillgång till substitut till bark då socker, spannmål, salt och torkad frukt blev tillgängligt genom handel (Zackrisson m.fl. 2000). Från 1870 och framåt blev det dessutom förbjudet att använda bark från stående träd på kronans marker (Zackrisson 2000 m.fl.). Detta ledde till att innerbarken inte längre utnyttjades som vardaglig resurs av samerna vid slutet av 1800-talet. De barktäkter jag dokumenterat är av olika ålder och olika stora. Zackrisson m.fl. (2000) visar att det finns tydliga mönster i storleksfördelningen där matbarktäkter har en medellängd på 96 cm, och sentrårdbarktäkter har två åtskilda medellängder: 34 cm och 57 cm. Minst 4 av mina barktäkter kan tolkas som matbarktäkter (figur 19). En (1) barktäkt tolkas som en mindre sentrårdbarktäkt och 10 tolkas som större sentrårdbarktäkter (jmf. Zackrisson m.fl. 2000). Av de barktäkter jag hittade var 14 mer svårtolkade p.g.a. avsaknad av ristmärken, vilka används för exakta storleksmätningar.

Figur 19. Två stora barktäkter vilket indikerar att de är matbarktäkter.

De flesta av barktäkterna jag funnit är gjorda på norra till östra sidan av tallarnas stammar (figur 13). Ett snarlikt mönster har också dokumenterats i Zackrisson m.fl. (2000) som anför teorin att detta har en kulturell (religiös) anledning. Teoretiskt skulle anledningen till att norra sidan föredras framför den södra kunna vara att det finns smaskillnader på grund av olika solbelysning men eftersom även sentrårdbarktäkterna är gjorda på norra till östra sidan av tallstammarna torde smaken vara av underordnad betydelse.

Nävertäkter

Det tydligaste spåret av mänsklig närvaro i dalgången är den rikliga förekomsten av nävertäkter på björk (figur 20). Samerna har använt näver både till tältkåtor som de använt under flyttningarna och till de mer permanenta torvkåtorna (Drake 1918). Drake skriver vidare att samerna utnyttjat björkens innerbark till föda. Hur sådana täkter av innerbark från björk sett ut är dock inte helt klarlagt. Några nya fynd av möjliga björkbarktäkter har gjorts och dessa kan ge oss ledtrådar om hur de sett ut (muntl. Andersson).

Näver var tidigare ett viktigt byggnadsmaterial också för nybyggarna, då det använts som taktäckning på bostäder för att hålla regn ute (Campbell 1982). Fram till tiden runt andra världskriget då det första plåttaket kom, utnyttjades nävern som taktäckningsmaterial och de tidiga nävertäkterna i mitt material kan vara taknävertäkter. Näver skördades också för försäljning till handelshusen i Norge som hade brist på bra näver (Grundström 1983). Näver har, som beskrivits tidigare, också haft stor användning inom andra områden, t.ex. till nätflöten och slöjdmaterial. Mitt material uppvisar stora storleksvariationer för nävertäkterna där den minsta är 12 cm lång och den största är 185 cm lång. Storleksvariationerna kan antagligen förklaras av de olika användningsområdena för nävern.

Figur 20. De nävertäkter jag har dokumenterat har stora storleksvariationer. a) En mycket lång nävertäkt där nävern kanske har tagits till taktäckning. b) En kort nävertäkt där nävern kanske har utnyttjats som slöjdmaterial.

De daterade nävertäkterna är alla från 1900-talet, närmare bestämt från åren mellan 1937 och 1993 (figur 10c). Fjällbjörken, som är det dominerande trädslaget i björkskogarna, blir sällan mer än hundraårig (Raulo 1987). Om trädet blir utsatt för ett så stort ingrepp som en nävertäkt utgör, ökar risken för bl.a. röta eller uttorkning vilket ytterligare förkortar trädets livslängd (figur 6). Björken förmultnar också snabbt och spår i döda björkar blir därför svåra att tolka. Bristen på äldre nävertäkter i mitt material beror alltså inte på att man inte tog näver i äldre tid, utan på björkens korta livslängd och dess snabba förmultning. I det

daterade materialet syns en tydlig topp med nävertäkter på 1970- och 1980-talet och denna kan troligtvis förklaras av att det vid den tidpunkten blev vanligt med näverslöjd i Ammarnäs (muntl. Grundström, E.) (figur 10c). Björkar med nävertäkterna förekommer ofta i grupper och många av björkarna har flera nävertäkter (figur 21). Nävertäkter torde ha varit ett mycket vanligt inslag i fjällbjörkskogarna under mycket långa tider och är åtminstone i Vournavagge fortfarande mycket vanliga.

Figur 21. a) Björkar med nävertäkter var ofta samlade i grupper. b) Många björkar hade också fler än en nävertäkt på stammen.

Handelsvägen

Samerna i Vindelfjällen har förut sommartid handlat med Norge under sina flyttningar. De svenska nybyggarna handlade mot slutet av 1800-talet även de med Norge men företog nu särskilda handelsresor under vinterhalvåret då man kunde köra med häst och släde (Grundström 1983). På avvittringskartan från 1896 finns en färdväg utmärkt som går delvis över myrar och delvis på själva Vindelälven, av vilket man kan sluta sig till att det var en vinterväg. Stigar och vintervägar utmärktes tidigare ofta med bleckor i träd (Ågren 1984). Vid inventeringen letade jag efter den gamla färdvägen och kunde följa den kortare och längre sträckor. Utefter färdvägen hittade jag endast ett fåtal stigbleckade träd men flera andra spår såsom störrar, spänger och ett röse (figur 22a, b) som indikerar förekomsten av en färdväg. Stigbleckorna var gjorda i björk och var yngre än färdvägens ålder. De kan visa att man även använt färdvägen under senare tid. Färdvägen går, som beskrivits tidigare över myrar och den omges av björkskog. Då björkarnas livslängd är så kort kan det ha funnits stigbleckade döda björkar som har fallit och brutits ner. Störarna, spängerna och röset har inte kunnat dateras men ligger på eller invid sträckningen av stigen som finns markerad på 1896 års karta och har därför ganska troligt ett samband med handelsvägen.

Att handelsvägen ej är bleckad kan också bero på att vägen i dalgången går efter ganska långsträckta, tydliga myrstråk och efter älven och bleckning därför har varit onödig. Bleckor torde vara vanligare där färdvägar går över mer svårnavigerad terräng, som t.ex. genom flack skog. Handelsmannen i Ammarnäs, Josef Berglund, och hans häst hade dessutom mycket god kännedom om vägen efter alla turer och kan ha fungerat som vägvisare.

Figur 22. a) Utefter sträckningen av den på avvittringskartan utmärkta färdvägen hittades bland annat ett röse som syntes tydligt på avstånd. b) Röset bestod av tre staplade stenar upplagda på ett stort block.

Övriga spår

De stigbleckor jag dokumenterat i samband med linjeinventeringen, som inte hör samman med handelsvägen till Norge, utgör gamla markeringar av olika stigar. De har i första hand påträffats där vandringslederna och körvägen går idag. Dateringar visar att de är gjorda på 1900-talet. För att ta reda på om stigarna har samma sträckning nu som tidigare och under vilken tidsperiod man bleckade stigar i området måste en kvalitativ inventering med fokus på stigbleckor utföras. Under den tidsperiod som slätter förekom i dalgången tillverkade man också yxämnen och andra redskapsämnen genom att göra olika typer av skador i träd. För att en övervallning ska kunna användas till yxämne eller annat redskapsskaft måste det vara ganska långt och de redskapsämnen jag funnit är alla långa (70-104 cm).

Träd med kulturspår i Ammarnäs och i ett större sammanhang

Kulturspår i träd finns i Sverige idag främst i naturreservat, som i många fall paradoxalt nog avsatts då de ansetts representera naturliga och av människan opåverkade ekosystem (Andersson & Östlund 2002). De områden människan utnyttjat i större utsträckning har säkerligen rymt ett mycket stort antal kulturspår tidigare men dessa har nu gått förlorade i avverkningar. Särskilt barktäkter är starkt kopplade till äldre träd och dessa saknas idag i det brukade skogslandskapet (Östlund m.fl. 2002). Att kulturspår minskar i skogarna idag kan förklaras av ett flertal faktorer, till exempel 1) att seden att blecka träd för att markera stigar och gränser har minskat till förmån för färgmarkeringar och gränsstolpar, 2) att samiska barktäkter och andra spår av äldre samisk aktivitet ej nyskapas, 3) att träd med kulturspår fortfarande avverkas, 4) att spåren försvinner genom övervallning av skadan hos levande träd och 5) att träd med kulturspår dör och bryts ner genom naturliga processer (Östlund m.fl. 2002).

I dalgången Vuornavagge finns fortfarande områden med äldre tallskog där barktäkter förekommer. I andra områden i dalgången, främst på privatmark, har skogen brukats intensivare och där saknas många av den äldre generationens tallar. Det är troligt att flera av de i området avvercade tallarna har haft barktäkter och att det lilla antal barktäkter (29) jag funnit bara utgör en rest av något som tidigare varit mycket vanligare i detta område. De idag största hoten mot kulturspårerna i mitt undersökningsområde är inte avverkningar, då här inte bedrivs rationellt skogsbruk, utan de andra uppräknade faktorerna. Av de kulturspår jag har dokumenterat är nävertäkter de som har störst chans att bevaras som företeelse i våra skogar. Detta eftersom nävertäkter nyskapas i viss mån då många använder näver till slöjdarbeten. De flesta fysiska spåren av tidigare skogsutnyttjande försvinner dock undan för undan och även kunskapen hos människor om kulturspår försvinner. Detta beror bland annat på att t.ex. stigbleckor, yxämnen, och barktäkter inte längre har någon betydelse för människor då vägar nu utmärks på andra sätt och man kan köpa fullgoda substitut för de produkter man tidigare tog ifrån skogen.

Kulturspår i träd är inte en företeelse begränsad till norra Skandinavien. Många indiangrupper i USA har använt sig av innerbark från Ponderosatallen (Mobley & Eldridge 1992) av samma anledningar som samerna i Skandinavien nyttjat tallen (Östlund m.fl. 2002). Seden att utnyttja innerbark av tall minskade hos både indianer och samer då deras respektive områden koloniserades och kolhydratrika alternativ till innerbark blev tillgängliga (Östlund m.fl. 2002). Både i USA och i Skandinavien motarbetade också skogsägarna seden att ta innerbark då det minskade trädens värde som timmerträd (Östlund m.fl. 2002). Även andra typer av kulturspår i träd som till exempel seden att rista in bokstäver och även textrader i träd finns på spridda håll i världen. Både vallpojkar och vallflickor i den boreala delen av Sverige och herdar bland baskerna i norra Spanien (Östlund m.fl. 2002) har ristat in meddelanden till eftervärlden. I närheten av Höbäcken, strax sydost om mitt undersökningsområde finns en grov tall med årtal 1894 intäljt, som år 1956 syntes tydligt (Nyström 1972).

Under inventeringen påträffade jag också en tall med "VRAK" inhugget i barken. Inhuggningen härstammar troligen från en relativt sen avverkning eftersom inhuggningen inte övervallats (figur 23).

Figur 23. Vid inventeringen av kulturspår i undersökningsområdet hittade jag en tall med inhuggningen "VRAK". Inhuggningen härstammar troligen från en relativt sen avverkning eftersom den inte har övervallats.

SLUTSATSER

Våra naturreservat har förutom en skatt av naturvärden även en skatt av kulturvärden, kulturspår i träd, som först på senare år börjat uppmärksammas. De bär på ledtrådar till det förflutna och bör bevaras för sina höga kulturhistoriska värden. De ökar också värdet på de existerande naturreservaten där de kan hittas. De spridda förekomsterna av gammal skog som ännu saknar skydd bör snarast skyddas, både eftersom det här finns en chans att hitta värdefulla kulturspår och för att de innehåller strukturer som är viktiga för den biologiska mångfalden. I den äldre, talldominerade skogen runt Ammarnäs bör inga avverkningar av gammal tall göras om man vill bevara denna typ av kulturspår. Här finns det med stor sannolikhet flera områden med samiska barktäkter. Vid intervjuer med Ammarnäsbor har det också framkommit att det finns träd med inskriptioner, träd med fastvuxna yxor och andra spår av mänsklig aktivitet i skogen runt Ammarnäs. Vid fältinventeringen av kulturspår hittade jag i undersökningsområdet många naturvärden. Det extensiva brukandet av skogen har alltså inte förstört möjligheten för naturvärdena att finnas kvar. För att bevara den biologiska mångfalden i skogarna har skogsnäringen satt som mål att produktion och naturvård ska vara lika viktiga. Detta har medfört att man försökt återskapa habitat för hotade arter i skogen. För att detta skall lyckas är det viktigt att man satsar resurserna på att återskapa rätt habitat och riktiga strukturer. Den skogshistoriska forskningen kan ge oss svar på hur skogen såg ut innan det moderna skogsbruket startade. Med hjälp av den kunskapen kan vi sedan återinföra strukturer och processer som präglade skogen förut, som rymde de idag hotade arterna.

Fjällen och de fjällnära skogarna rymmer en del av vår historia som de flesta har dålig kunskap om. Dessa områden har utnyttjats extensivt av få människor som färdats över stora områden. Inte bara samernas utan även den agrara befolkningens nyttjande av naturresurserna har krävt stora arealer. De spår som ännu idag finns i dessa områden kan öka vår kunskap om historien och jag anser att vi är skyldiga att i möjligaste mån bevara detta kulturarv för framtida generationer.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

Otryckta källor

Folkrörelsearkivet i Västerbotten

Vuxenskolan i Sorsele (årtal saknas)

Ett sekel i Ammarnäsbygden.

Gunilla Forsvalls stuga i Aitenjas

Gästboken i Aitelnas 1949 och framåt.

Daniel Grundström

Originalhandlingar i Ammarnäs.

Lantmäteriets arkiv i Umeå

Afvittringskartor 1896

Mättingsdistrikt 11 del 2

Karta öfver egor under hemmanen Gillisnuolle, Sandsele, Wuwosträsk, Kraddsele, Djupfors, Nabbnäs, Bertejaur och Gautsträsk med deromkring liggande kronomark inom Sorsele socken af Västerbottens län upprättad för afvittring år 1896. Hampusson, Afvittringslantmätare.

Förslag till områdestilldelning för inhysningslägenheten Ajtelnasfors nr 1 uti Sorsele socken af Västerbottens läns lappmark; upprättadt vid afvittring år 1912-13 och innehållande 6 skrifna sidor.

Förslag till skattläggning och områdestilldelning för hemmanet 1 23/32 mantal Öfre Gautsträsk nr 1 uti Sorsele socken af Västerbottens läns lappmark; upprättadt vid afvittring år 1912 och innehållande 68 skrifna sidor.

Sander, A. m.fl. 1978. Rapport över undersökning av stalotomter. Fornlämning 534.

Rikarjaure. Sorsele sn. Lappland. Skellefteå museum.

Språk- och folkminnesinstitutet

Dialekt- ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå

DAUM bd 493
DAUM bd 494
DAUM bd 507
DAUM bd 509
DAUM bd 881
DAUM bd 883
DAUM bd 886
DAUM bd 1004
DAUM bd 1007
DAUM bd 1847

Muntliga källor

Rikard Andersson, doktorand i skogshistoria vid Institutionen för skoglig vegetationsekologi på SLU, Umeå.

Daniel Grundström, ättling till de första nybyggarna och son till senaste byåldermannen i Ammarnäs.

Elna Grundström, boende i Ammarnäs.

Sten-Birger Grundström, ättling till de första nybyggarna, boende i Gällivare.

Vallner Grundström, ättling till de första nybyggarna, boende i Ammarnäs.

Sven Jonsson, 91-årig same från Grans sameby, boende i Ammarnäs.

Ingemar Strömgren, ättling till de första nybyggarna, boende i Ammarnäs.

Lasse Strömgren, ättling till de första nybyggarna och naturbevakare i Ammarnäs.

Sture Strömgren, ättling till de första nybyggarna, boende i Ammarnäs och son till Seth Strömgren som var brukare i Aitenjas.

Lars Östlund, docent i ekologi. Forskare vid Institutionen för skoglig vegetationsekologi på SLU, Umeå.

Litteraturförteckning

Andersson, R. & Östlund, L. 2002. Träd med kulturspår i urskogen. Svensk Botanisk Tidskrift 96:1. 53-62.

Arell, N. 1979. Kolonisationen i Lappmarken: några näringsgeografiska aspekter. Esselte studium. Stockholm.

Barrett, S. W. & Arno, S. F. 1988. Increment-Borer Methods for Determining Fire History in Coniferous Forests. United States Department of Agriculture For. Serv. Gen. Tech. Rep. INT-244.

Baudou, E. 1981. Förändringar inom jägarkulturen vid Lule älv. Luleälvssymposiet 1-3 juni 1981. Skrifter från Luleälvprojektet. 1:137-159. Umeå.

Bergman, I. 1997. Vildrensjakt, renskötsel och skogslandskapsförändring under förhistorisk tid. I Östlund, L. (red.) Människan och skogen. Nordiska museets förlag. Lund.

Bergman, I. & Olofsson, A. 2001. Kolonisationsprocesser efter inlandsisens avsmältning. I Bennerhag, C., Granström, M. och Moritz, P. (red) Norrbotten. Norrbottens hembygdsförbund. Norrbottens museum. Årsbok 2001. Accidenstryckeriet. Piteå.

Campbell, Å. 1982. Från vildmark till bygd. En etnologisk undersökning av nybyggarkulturen i Lappland före industrialismens genombrott. Två Förläggare Bokförlag. Umeå. Facsimileutgåva efter originalupplagan 1948.

Coldevin, A. 1954. Hundre års handel i Nord-Norge. Bergen. s.33.

Drake, S. 1918. Västerbottenslapparna under förra hälften av 1800-talet. Etnografiska studier. Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB. Uppsala. s 154.

- Egerbladh, O. 1967. Ur lappmarkens bebyggelsehistoria V: Sorsele 1671-1821. Bokförlaget Botnia distribution, Umeå.
- Egerbladh, O. 1972. Ur socknens historia. I Nyström, D. (red) Sorsele - Fornålder och Nutid, socknens historia skildrad på uppdrag av Sorsele kommunalfullmäktige. Jakobsbergs Tryckeri, Jakobsberg. s 68.
- Eriksson, S. 1972. Vägar, post, telefon, turism, sjöregleringar. I Nyström, D. (red) Sorsele - Fornålder och Nutid, socknens historia skildrad på uppdrag av Sorsele kommunalfullmäktige. Jakobsbergs Tryckeri, Jakobsberg.
- Emanuelsson, U. 1987. Human influence on vegetation in the Torneträsk area during the last three centuries. Ecological Bulletins. 39: 95-111. Köpenhamn.
- Fahlström, J. A. 1971. Valutorna - Hur de internationella betalningssystemen fungerar. Bonniers Boktryckeri, Stockholm. s 102.
- Graan, G. 1929. Relation, Eller en fulkomblig Beskrifning om Lapparnas Ursprung, så wähl som om heela dheras Lefwernes Förehållande. Svenska Landsmål 17:2. Uppsala.
- Grundström, S. -B. 1983. Handelns och handelsvägarnas utveckling i de västra delarna av Ume lappmark åren 1867-1915. B-uppsats med ekonomisk historisk inriktning. Institutionen för Historia. Umeå universitet.
- Göthe, G. 1929. Om Umeå lappmarks kolonisation från mitten av 1500-talet till omkr. 1750. Almqvist & Wiksell. Uppsala.
- Hälleberg, T. 2000. Sorsele – Släkter från nutid till 1600-talet. Bok 1. Samesläkter i Ammarnäsområdet med rötter i Tärna och Arjeplog. Stockholm.
- Kjellström, R. 1976. Är traditionerna om Stalo historiskt grundade? Fataburen. 1976:155-178.
- Kjellström, R. 1983. Staloproblemet i samisk historia. Folk og resurser i nord. Foredrag fra Trondheims-symposiet om midt- och nordskandinavisk kultur 1982:213-235. Trondheim.
- Klang, L., Sanell, C. & Stångberg, A. 1999. 1998 års fornminnesinventering i Västerbottens län. Sorsele, Storumans och Vilhelmina kommuner. Riksantikvarieämbetet och Västerbottens museum. Stockholm.
- Laestadius, P. 1833. Fortsättningen af journalen öfver missions-resor i Lappmarken innefattande åren 1828-1832. Stockholm. s 261.
- Leem, K. 1767. Beskrivelse over Finnmarkens Lapper. Rosenskilde og Bagger. Kobenhavn.
- Manker, E. 1960. Fångstgropar och stalotomter – Kulturlämningar från lappsk forntid. Almqvist & Wiksell. Uppsala.
- Manker, E. 1972. Gran och Ran-Samerna i Sorsele socken. I Nyström, D. (red) Sorsele - Fornålder och Nutid, socknens historia skildrad på uppdrag av Sorsele kommunalfullmäktige. Jakobsbergs Tryckeri, Jakobsberg.
- Mobley, C. M. & Eldridge, M. 1992. Culturally modified trees in the pacific northwest. Arctic Anthropology. 29:2. 91-110.
- Modin, E. 1906. Nödår och nödbröd i Norrland. Härnösandspostens julnummer år 1906.
- Mulk, I.- M. 1994. Sirkas - ett samiskt fångstsamhälle i förändring Kr. f. – 1600 e. Kr. Nyheternas Tryckeri. Umeå.
- Niklasson, M. 1996. Bark som människoföda ur agrart och samiskt perspektiv. I Liljewall, B. (red) Tjära, barkbröd och vildhonung: utmarkens människor och mångsidiga resurser. Nordiska museets förlag. Centraltryckeriet AB. Borås.
- Pettersson, O.P. 1941. Gamla byar i Vilhelmina. I-IV. Faksimil. Kungliga Skytteanska Samfundets handlingar 1982. Umeå.
- Raulo, J. 1987. Björkboken. Skogsstyrelsen Jönköping.
- Rheen, S. 1897. En kortt Relation om Lapparnes Lefwerne och Sedher, wijd Skiepellsser, samt i många Stycken Grofwe wildfarellsser. Svenska Landsmål 17:1. Uppsala.

- Sander, A. 1982. Ammarnäs Kulturhistorisk utredning 1982. Länsstyrelsen Västerbottens län. Meddelande 4. Nyheternas Tryckeri AB.
- Schefferus, J. 1674. The history of Lapland wherein are shewed the original manners, habits, merriages, conjurations of that people. George Best. Oxford.
- Sikku, O. J. & Persson, I. 1995. Riksintresseområden Grans sameby. Länsstyrelsen Västerbottens län, Meddelande 1, 1995. Länsstyrelsens Tryckeri, Umeå
- Wastensson, L. (Grundsten, C.) 1979. Vegetationskarta över de svenska fjällen. Kartblad nr 12 Ammarnäs (25 G). Liber Grafiska AB.
- Westerlund, E. 1972. De första människorna. I Nyström, D. (red) Sorsele – Fornålder och nutid, socknens historia skildrad på uppdrag av Sorsele kommunalfullmäktige. Jakobsbergs Tryckeri. Jakobsberg.
- Westerlund, E. 1972. Om såpa tvål och tvätt. I Nyström, D. (red) Sorsele - Fornålder och Nutid, socknens historia skildrad på uppdrag av Sorsele kommunalfullmäktige. Jakobsbergs Tryckeri, Jakobsberg.
- Zackrisson, O., Östlund, L., Korhonen, O. & Bergman, I. 2000. The ancient use of *Pinus sylvestris* L. (Scots pine) inner bark by Sami people in northern Sweden, related to cultural and ecological factors. *Vegetation History and Archaeobotany* 9: 99-109.
- Zetterberg, H. 1951. Västerbottens läns hembygdsförening Årsbok 1950-51. Norgefararna. AB Nyheternas tryckeri, Umeå. s. 169-194.
- Ågren, J. 1984. Dendrokronologisk undersökning av Domarvägen mellan Arjeplog och Jockmock. *Fornvännen* 78.
- Ågren, P. U. 1972. Fjällstugor och Norgeresor. I Nyström, D. (red) Sorsele - Fornålder och Nutid, socknens historia skildrad på uppdrag av Sorsele kommunalfullmäktige. Jakobsbergs Tryckeri, Jakobsberg.
- Östlund, L., Zackrisson, O. & Axelsson, A. -L. 1997. The history and transformation of a Scandinavian boreal forest landscape since the 19th century. *Canadian Journal of Forest Reseach.* 27:1198-1206.
- Östlund, L., Zackrisson, O. & Hörnberg, G. 2002. Trees on the border between nature and culture-Culturally modified trees in boreal Sweden. *Environmental History* 7:48-68.

UTGIVNA PUBLIKATIONER I SERIEN RAPPORTER OCH UPPSATSERVID INSTITUTIONEN FÖR SKOGLIG VEGETATIONSEKOLOGI, SLU

- Jansson, U. 2002. Ett gammalt kulturlandskap i Vindelfjällen – skogshistoria och markutnyttjande i Vuornavagge under 300 år. RoU Nr 15.
- Engström, A. 2000. Nutidens skogsbränder - en analys av situationen i Mellannorrland under 1990-talet. RoU Nr 14.
- von Stedingk, H. 1999. Vegetationsutveckling och brandhistorik i Tyresta under 9000 år – en pollenanalytisk studie av en skvattramtallmyr i Tyresta nationalpark, södermanland. RoU Nr 13.
- Hellberg, E. 1998. Brandhistorik i östra Härjedalen - brandintervall och brandstorlek i myrfattiga och myrrika landskap. RoU Nr 12.
- Isaksson, M. 1997. Naturvärden i en Värmländsk bruksskog - en skogshistorisk studie av Åbengtshöjden/Bogranhöjden. RoU Nr 11.
- Jonsson, P. 1997. 1995 års naturvårdsbränning av Kåtabergets domänreservat - effekter på trädsiktet. RoU Nr 10
- Ekman, P. 1997. Nyckelbiotoper - urskogsrester eller kulturprodukter? Beståndshistorik i tolv nyckelbiotoper i Lycksele kommun. RoU Nr 9.
- Ericsson, S. 1997. Alla vill beta men ingen vill bränna. Skogshistoria inom Särna-Idre besparingsskog i nordvästra Dalarna. RoU Nr 8.
- Axelsson, A-L. 1995. O.E. Berggrens reservat i Ljungå. Brandhistorik, kulturpåverkan och skogstillstånd i fyra skogsreservat i östra Jämtland. RoU Nr 7.
- Strotz, H. & Haggarsson, J.-E. 1994. Pottasketillverkning i Sverige under historisk tid. RoU Nr 6.
- Rantaniemi, L. 1994. Orkiderika kärr och sumpskogar - en vegetationsstudie med historiska tillbakablickar. RoU Nr 5.
- Nihlen, P. & Uebel, J. 1993. Urskogen i Vänsjäv - historik och naturvärden. RoU Nr 4..
- Svensson, J. 1992. En historisk och växtekologisk studie av Norrbotten i allmänhet och Tornedalen i synnerhet. En exkursionsguide för växtekologiska, naturhistoriska och kulturhistoriska lokaler från Seskarö till Tretriksroset. RoU Nr 3.
- Hörnberg, G., Ohlson, M. & Zackrisson, O. 1992. Struktur och dynamik i naturliga sumpskogsekosystem med särskild hänsyn till mikrohabitats betydelse för granplantornas etablering. RoU Nr 2.
- Linder, P. & Östlund, L. 1992. Förändringar i Sveriges boreala skogar 1870-1991. RoU Nr 1.